

- 97 במקור: pan cenceño.
- 98 במקור: "se habían guardar como fiesta" ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 51. ראו גם: 47; ועוד: "...holgando el primero y séptimo día ..." ראו: שם, עמ' 51. ראו גם: לעיל, הערה 96.
- 99 במקור: "... y que por esto no se podía a hazer aora [sic] ni havia ese lugar que esta se encomendase a Dios de todo corazon con alma y cuerpo arrancando muchas lagrimas los cuales le offreciese en lugar de los baculos conquel [sic] el cordero se havia de comer ... y pidiendo perdon a Dios de sus pecados afligiendose y acordandose de la afliccion que tuvieron los hijos de Israel porque decia el licenciado Morales que mandava Dios que en ella se afligiesen y llorasen y dasen limosna ..." ובגלל שאי אפשר היה בזמן הזה לעשות (מה שעליהם לעשות בפסח) ולא היה המקום שבו תוכל להתמסר לאלוהים (אולי כוונתה לבית מקדש?) בכל ליבה, נשמתה וגופה ולהזיל דמעות הרבה שיחליפו את המטה שיש להחזיק כשאוכלים את הכבש... תוך בקשת מחילה מאלוהים והבעת צער על חטאיה ולזכור את הצער של בני ישראל כי הליסנסיאדו מוראלס נהג לומר שאלוהים ציווה שיצטערו ויבכו בחג זה ויתנו צדקה ..."] ראו: מוראלס, משפט, עמ' 45.
- 100 ראו: ליבמן, מואר, עמ' 43.
- 101 ראו: שם, עמ' 79.
- 102 במקור: "... y por no haber pan cenceño, comía tortillas de maíz por no tener levadura ..." כי אין בהן שמרים ..."] ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 51.
- 103 ציטוט מעדותה של מאריאנה: "... y no havian de comer pan comun del de la placa [sic] sino pan cenceño sin levadura y no lo haviendo, tortillas de maiz en lugar de pan cenceño ..." ראו: מוראלס, משפט, עמ' 82.
- 104 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 51. ראו: לציין שהיו פעמים נוספות שהוא אכל "tortilla" במיוחד כששהה בדרכים. ראו: שם, עמ' 52.
- 105 איסבל נעצרה בלילה של ה-13.3.1589. ראו: טורו, היהודים, תעודה 9, עמ' 312. לפי זה מתקבל על הדעת שלמחרת המעצר הם חגגו את חג פסח, אם נהגו לחגוג את היום הראשון של החג בארבעה עשר בחודש מרץ.
- 106 עדות שקר זו נמסרה כדי להסיר חשד מאלמיידה.
- 107 במקור: "el cántico de Moisés" ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 51.
- 108 "אשירה ליהוה כי־גֹאֵה גֹאֵה..." , שמות, טו/1.
- 109 במקור: "... y celebrase la Pascua de cordero ... con pan cenceño lechugas amargas y otras ceremonias ..." ראו: טורו, היהודים, תעודה 9, עמ' 214; מוראלס, משפט, עמ' 44.
- 110 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 223; קארוואחאל הצעיר, משפט II.

- 111 במקור: "tortillas sin levadura" ראו: שם, שם; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 207, 208.
- 112 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 94. השוו: ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 86-87.
- 113 ראו: גוחמן-גולדברג, עמ' 148.
- 114 ציטוט מכתב האישום נגד קטלינה דה לאון-קארוואחאל: "... y en lugar de cordero por no haverle tan amano huevos y pescado empie [sic] y calcaden [sic] significando la pasada de los hijos de Israel apie [sic] por el mar Bermejo ..." [ובמקום כֶּבֶשׂ שלא היה בנמצא (אכלו) ביצים ודגים, בעמידה וחגורים שזה סימל את חציית ים סוף ע"י בני ישראל...] ראו: מוראלס, משפט, עמ' 68-69. האחות הצעירה יותר העידה על אותו אירוע: "... en Panuco celebros una vez la dicha pasqua del cordero en compania ... en la cual pasqua comieron tortillas porque no havia pan [cenceño] y lo que mas havia que comer pescado y huevos y esto en pie aunque esta y doña Leonor como muchachas se reian y rezavan ... psalmos de alabanzas..." [בפאנוקו חגגו פעם אחת את הפסח בהשתתפות ... ואכלו עוגות כי לא היה לחם (עוני) וכל מה שאפשר היה לאכול היה דגים וביצים (שאכלו) בעמידה אף כי היא (המעידה) ולאונור שצחקו כמו שנערות (מתנהגות) והתפללו מזמורי תהילה...] ראו: שם, עמ' 83.
- 115 ראו: רות, תולדות, עמ' 132. רות לא ציין את מקורותיו ולא אם כך נהגו במאה הט"ז או אחר כך.
- 116 במקור: "... y en la otra pasqua que celebraron ... hizieron empanadas (sic) de pescado y pan cenceño amasado sin levadura que los hizieron doña Isabel y doña Catalina sus hijas". ראו: מוראלס, משפט, עמ' 64.
- 117 ראו: כהן, מרטיר, עמ' 134.
- 118 הכוונה לעד מספר 4, ששמו היה גספאר דה ויליאפראנקא. עדותו הושמטה מהפרסום המודפס למעט קטע אחד. ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 169.
- 119 ראו: שם, עמ' 206-207.
- 120 ראו: שם, עמ' 208.
- 121 ראו: שם, עמ' 223.
- 122 במקור: "... y que como para haber cordero era menester untar con la sangre los umbrales de la casa no se atrevió". ראו: שם, עמ' 230. המשקופים של הבית ולא הָיְעוּ. ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 230.
- 123 ראו לעיל הערה 115.
- 124 במקור: "... y cantaban y rezaban psalmos de alabanza y particularmente el cantemus Domino gloriose por ser propio de aquellos días ..." משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 52.
- 125 במקור: "... el cántico de Moisés..." ראו: שם, עמ' 51. ליבמן טוען מבלי להביא את נימוקיו או מקורותיו שאין לטעות ולחשוב ש־el canto de Moisés הוא שירת

משה שבשמות ט"ו/1-18. ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 77. טענתו תמוהה כי הרי קארוואחאל הצעיר מציין בפירוש את פסוק הפתיחה של המזמור ואת נימוקיו לאמירתו, ומדבריו אפשר להבין שהתכוון לשירת הים שבשמות ט"ו.

126 במקור: " ... porque trataban particularmente de la pasada de los hijos de Israel por el desierto y mar Bermejo en pié enjuto ahogando en el a Faraón y su ejército ..." [כי דנו במיוחד על חציית בני ישראל את המדבר ואת ים סוף המיושב ברגל, והטבעת פרעה וחילו ...] ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 51-52.

127 ראו: מוראלס, משפט, עמ' 45, 69.

128 " ... למה נגרע [לבלתי הקריב...] ", במדבר, ט/7.

129 במקור: "... que le trató de un paso de los Números en el cual se cuenta que celebrando el pueblo de Israel en el desierto la Pascua del cordero y panes acimos, habiendo unos del pueblo hallándose manchados por causas ligeras y que no habían sido en su mano, dijeron al Sto. [sic] Moisés: Quare defraudamur, &a., agravio se nos hace pues esta inmundicia; no fue en nuestra mano, ... en vedársenos el ofrecer el sacrificio y guardar la dicha Pascua, en compañía del demás pueblo y consultado con Dios Ntro. [sic] Sr. [sic], y les respondió que Dios les agradecía aquel buen deseo, pero que no convenía el guardar la dicha Pascua hasta estar limpios del todo, y que dejaran la celebración de la dicha Pascua para catorce días del mes siguiente, ..." משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 399.

130 ראו: שם, עמ' 340.

131 פירוש המילה Pentecostés (באנגלית Pentecost) – היום החמישים. בברית החדשה במעשה השליחים (ב/1-4) מסופר שהשליחים ובני העדה הנוצרית הראשונה (יהודים כולם) חגגו את חג השבועות שהוא, לפי אמונתם, גם היום ה-50 לתחיית ישוע, והיום שבו צלחה עליהם רוח הקודש והחלו להינבא ולדבר בכל הלשונות.

132 במקור: "... y también celebró éste con los dichos sus padres y hermanos la Pascua de las Primicias que cae cerca de la Pascua de Pentecostés, en memoria del beneficio que Dios hizo al pueblo de Israel, cuando le dió su Sta. [sic] ley, ..." ראו: שם, עמ' 223.

133 ראו: גוחמן-גולדברג, עמ' 150.

134 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 77.

135 ראו: שם, עמ' 205.

136 ראו: אוכמני, עמ' 259, 267.

פרק ט:

התפילה

יש לראות בתפילה את אחד הביטויים המרכזיים בקיום המצוות ע"י האנוסים¹. אף כי הם נהגו לקיים תפילה בציבור, במיוחד בתענית אסתר וביום הכיפורים, עיקר תפילתם הייתה תפילת יחיד שהתפללו בביתם (לפעמים ביחד עם בני משפחה אחרים), בלכתם בדרך, בהיותם בחנותם ללא קונים, ובלכתם בשדה², הרחק ממקום ישוב. הסיבה העיקרית הייתה, שקל יותר ופחות מסוכן להתפלל ביחידות ובהיחבא.

קודם שאפרט מקצת מן התפילות שהיו שגורות בפי אנוסי ספרד החדשה, מקורותיהן, עד כמה שניתן להתחקות אחריהן, אופיין וההשפעות הזרות עליהן, אציין את דרכי התפילה ומנהגיה:

איסבל דה קארוואחאל ספרה לחוקריה שהיא נהגה להתפלל בעמידה כשידיה מורמות ופרושות לכיוון מזרח³. יתכן שיש בנוהג זה הד לנאמר בתפילת "נשמת כל חי": "וידינו פרושות כנשרי שמים". בכל מקרה, כפי הנראה, לפנינו שריד של מנהג קדום שיש להניח שעבר מדור לדור, והפך לנחלתם של המדקדקים במיוחד, וכזו הייתה איסבל. אפשרות זו מקבלת חיזוק בשל מנהגה של איסבל לפנות בשעת התפילה לכיוון מזרח, פְּמִנָּה הַיְּהוּדִי הַמְסוּרִתִּי⁴.

האנוס המלשין מנואל חיל דה לה גוארדיה מסר בעדותו על אחדים ממנהגי התפילה של רואי דיאס ניאטו, כשזה שהה בכלא של האינקוויזיציה: לפני התפילה הוא נהג ליטול את ידיו, אחר כך להתיישב על ארגז, פניו לכיוון מזרח, ראשו מכוסה בכובע דמוי תרבוש, ידיו שלובות על חזהו, ורק אז החל בתפילה⁵. אך אין זו דוגמה לגבי המנהגים שרווחו בין אנוסי ספרד החדשה, שהרי רואי זה נהג כך כמנהגו בפרארה. אמנם גם סבסטיאן רודריגס ואשתו קונסטאנסה נהגו להתפלל כשידיהם שלובות, ולכן מותר להניח שכך נהגו גם אנוסים אחרים תושבי ספרד החדשה. סבסטיאן ואשתו נהגו גם להתהלך בזמן התפילה⁶, שלא כמנהגו של ניאטו.

ליבמן טוען שהוא מצא נוהג זה, של שילוב ידיים על החזה בזמן התפילה בתיקים רבים, ומוסיף שהידיים השלובות היו מכוסות באריג מפתן⁷; אך התיקים שהוא מתכוון אליהם הם של אנוסים שנשפטו במאה הי"ז.

ליבמן גם מעלה השערה, שעל פניה נראית דמיונית, כי, יתכן שיש השפעה אינדיאנית מסוימת על צורה זו של תפילת האנוסים⁸, בהסתמכו על הפסל המפורסם המכונה "החילזון" (caracol). מדובר בפסל של אישה משבט המאיה

הניצבת בתנוחת תפילה ידיה שלובות ומכוסות בבד⁹. אך כפי הנראה, אין בסיס להשערה זו. אין לדעת בוודאות מהו המקור של מנהג כיסוי הידיים השלובות, וייתכן שזהו שריד של נוהג יהודי עתיק, ששובש במשך הזמן. במשנה תורה לרמב"ם (ספר אהבה, הלכות תפילה) כותב הרמב"ם: "תיקון הגוף כיצד ... ומניח ידיו על ליבו, כפותיו הימנית על השמאלית, ועומד כעבד לפני רבו, באימה ביראה ופחד, ולא יניח ידיו על חלציו"¹⁰. בכל מקרה, לפנינו תערוכת של מנהגים שמקצתם מקורם במסורת היהודית (כמו: כיסוי ראש, נטילת ידיים), ומקצתם מקורם אינו ברור (כמו: כיסוי הידיים השלובות באריג). כאמור לעיל (בחלק הראשון פרק ג.) מצוי רמז לכיסוי הראש בתיק משפטו של מיליאן משנת 1539. על השפעת הנצרות על דרכי התפילה תעיד העובדה, שנהגו להתפלל כשהם כורעים על ברכיהם.

מנואל דה לוסנה העיד, שהוא הרבה לבקר בבית משפחת קארוואחאל ומצא לעיתים את בני המשפחה מתפללים כשהם כורעים על ברכיהם ופניהם לכיוון מזרח. כך מצא אותם ביום הכיפורים¹¹, כך מצא אותם גם ביום שבת, בחגים אחרים ובימי צום¹². הוא הוסיף שלואיס דה קארוואחאל הצעיר לימד אותו שכך יש להתפלל¹³.

את תפילת "שמע" נהגו להתפלל בהרכנת ראש, כיסוי מצחם ביד שמאל והנחת יד ימין על הלב¹⁴. נוהג זה דומה לדרך המסורתית. זמני התפילה לא היו קבועים. רובם השתדלו להתפלל כל יום, אך בימי צום, חג או מועד נהגו להרבות בתפילה. לפעמים עמדו במשך שעות רצופות והתפללו. לא היה קיים סדר תפילות קבוע (כגון שחרית, מנחה ומעריב), למעט אולי אצל רואי דיאס ניאטו שנהג להתפלל בזמנים קבועים, כנהוג בפרארה. ע"פ עדות מנואל חיל דה לה גוארדיה נהג כך גם בנו דיאגו¹⁵. חיל טען גם שרואי ודיאגו נהגו להתפלל כשעה בבוקר, תפילה שנייה בשעה מאוחרת אחר הצהרים ושלישית לפני ארוחת ערב, וכפי הנראה הם לימדו מנהגים אלה את בני משפחת קארוואחאל ואחרים. בעדות שמסר קארוואחאל הצעיר במשפטו השני הוא רמז על קיום תפילת בוקר קבועה בכריעה על הברכיים כשפניהם מכוונים אל המזרח. בזמן התפילה נהגו גם להשתחוות עד כדי נפילת פנים עד הרצפה¹⁶. אותו מלשין טען גם, שפדרו אנריקס נהג להתפלל כל בוקר כשעה וחצי¹⁷, וכך עשה גם בכלא של האינקוויזיציה.

תפילה זו הוא החל בשעה שש בבוקר¹⁸ בשכיבה על מיטתו כשפניו לכיוון מזרח. סביר להניח שאנריקס התפלל במצב כזה כדי לא לעורר חשד. בדרך כלל השתדלו להתפלל במקומות נקיים, למען כבוד המעמד¹⁹. כך מקובל ביהדות.

עדויות שונות מצביעות על העובדה, שחלק מהתפילות שהיו שגורות בפיהם – מקורן בקטעי תפילה יהודיים שתורגמו לספרדית או לפורטוגלית ונמסרו מאב לבן, מאם לבת. תפילות אחרות הובאו במשך הזמן ע"י אנוסים נוספים שהגיעו אל העולם החדש. בין תפילותיהם בלטו במספרן התפילות שחיברו אנוסים, ושזיקתן לתפילות המסורתיות הידועות היה קלוש ביותר. קארוואחאל הצעיר תיאר בזיכרונותיו קיום ספר תפילות כזה שהובא ע"י "יהודי" עני לספרד החדשה. סידור זה הפך במהרה לנחלת רבים²⁰. ככלל, כל תפילה חדשה נחשבה לאוצר יקר, ומי ששמע אותה שינן את תוכנה ומסר מילותיה לאנשי סודו²¹.

כפי הנראה שרר מחסור חמור בסידורי תפילה, ולכן השתדלו להעתיק ולהפיץ ברבים כל סידור כזה שהגיע לידיהם. על קיומם של סידורים כאלה מצאתי רמזים אחדים בעדויות השונות. קטלינה אנריקס, אשתו של מנואל דה לוסנה, סיפרה על קיום ספרי תפילה קטנים שמהם התפללו כולם²². דה לוסנה עצמו העיד על ספר תפילות אחד שממנו התפללו בתענית אסתר: "שליח הציבור" קרא ממנו מזמורים ותפילות, וה"קהל" הקשיב²³. יתכן שלא היה בידיהם יותר מסידור יחיד זה.

אנוסים חיברו לא רק תפילות אלא גם פזמונים וחרוזים בעלי תוכן דתי. יצירה דתית-ספרותית זו באה לבטא את הרגשותיהם וצורכיהם הנפשיים של מחבריהם. חלק מספרות זו הפכה לנחלת רבים; אך ראוי לציין שבדרך כלל לא היה לספרות זו כל קשר או זיקה לתפילות המסורתיות. בין המחברים האלה יש לציין את מנואל דה מוראלס, את אביו, שיצירותיו היו ידועות בספרד ובפורטוגל בקרב חוגים מסוימים של אנוסים, ואת לואיס דה קארוואחאל הצעיר, שכתב בסוף המאה הט"ז בספרד החדשה²⁴.

אוצר בלום של נחמה לנפש שימש ספר תהילים. מזמוריו היוו חלק מרכזי בכל התפילות²⁵. לפעמים נאמרו המזמורים כלשונם, בלטינית, ע"פ הכתוב בוולגטה, ולפעמים השתמשו בתרגומים לספרדית (Romance). לפעמים עובדו המזמורים, או שימשו בסיס לחיבורים עצמאיים של אנוסים מוכשרים, שחיברו בפרוזה ובחרוזים.

התנ"ך בכלל והחומש בפרט, הספרים החיצוניים ובמיוחד החלקים האפוקליפטיים והמשיחיים וקטעי התפילות הפזורים בהם, שימשו מקור חשוב למחברי התפילות. אך גם תפילות נוצריות זכו ל"התאמה" לדת משה, והשתמשו בהם בלי להזכיר את כינוייהם של ישוע, השילוש הקדוש, מרים, וכד'.

אנטוניו דה אוקנייה (Antonio de Ocaña), תושב פרו, הסביר זאת כך: "...entre los Judíos qualquier oración que no trata de Cristo nuestro Señor y de la virgen, sino solo de Dios, la tienen por buena y la ofrecen a Dios de Israel"²⁶. "[...] בין היהודים (הכוונה לאנוסים) כל תפילה שלא מתייחסת לישוע אדונינו

ולבתולה אלא רק לאלוהים נחשבת לטובה ומקדישים אותה לאלוהי ישראל".
דברים אלו נאמרו במאה הי"ז, אך הם נכונים גם לגבי המאה הט"ז.

הגברת גיומאר, אשתו של המושל קארוואחאל, הדריכה את איסבל דה קארוואחאל כשזו שהתה בביתה בספרד, לפני הגירת המשפחה לעולם החדש, כיצד יש לקיים את מצוות דת משה, ובין היתר אמרה לה שמותר להתפלל את ה-Pater Noster בלי הסיומת Gloria Patri, ושמותר להתפלל גם את שבעת מזמורי הכפרה²⁷. כלומר – היה להם צורך פנימי להתפלל, ולכן גם תפילה נוצרית, שניתן להתאימה לדת משה, הייתה מקובלת ורצויה.

ביטוי נוסף לצורך הזה מצאתי בעדותה של פרנסיסקה דה קארוואחאל. היא ספרה לחוקריה שפְּתָה איסבל גילתה עוד מילדותה נכונות ורצון לקרוא הרבה ולהתפלל, במיוחד מזמורי הלל²⁸.

התפילות והפזמונים בעלי האופי הדתי שחיברו האנוסים הדגישו את האמיתות והאמונות המרכזיות בקרב האנוסים: אמונה באל אחד וכפירה ברעיון השילוש, אֱמִיתוּת דת משה, תשועת הנפש בדת משה, ישראל עם נבחר, המשיח שעוד לא בא – ובוא יבוא, וקיבוץ גלויות²⁹.

ניתן לחלק את תפילותיהם לשתי קבוצות עיקריות: א. תפילות הלל והודיה, ב. תחינות וסליחות.

פרנסיסקה דה קארוואחאל העידה, שבביתם נהגו להתפלל את מזמורי הכפרה למען עם ישראל, בימי ראשון ושני בשבוע, ובימי רביעי וחמישי – תחינות ובקשות מחילה על חטאים שהם [הכוונה למתפללים] חטאו בלא יודעים³⁰.

לפני שהאינקוויזיציה גילתה את עובדת ההתייחדות של משפחת קארוואחאל, נהגו אלה להתפלל בביתם תפילות בציבור, כל המשפחה ביחד, ולפעמים גם ידידים. קארוואחאל הצעיר שימש בדרך כלל כ"שליח ציבור" ולפעמים מילא תפקיד זה בלטאסאר, בהעדר שניהם – אחת האחיות, איסבל או מאריאנה.

את תפילת "שמע" ידעו לומר בעברית, כמעט לפי הנוסח המסורתי, ואת ההמשך התפללו בספרדית³¹. תפילת שמע הייתה אחת התפילות הידועות והמקובלות ביותר בין האנוסים, הָחַל מהמאה הט"ו וְכֵלָה במאה הי"ז, הֵן בעולם הישן והֵן בעולם החדש³².

תפילה אחרת שנהגו להתפלל הייתה "שירת האזינו" (דברים ל"ב). קארוואחאל הצעיר טען במשפטו השני, שמחובתם להתפלל תפילה זו כל יום³³. כפי הנראה הם הרבו להשתמש בתפילותיהם בביטוי "אדוני" (Adonay)³⁴, בעברית, ללא קשר לשפת התפילה, לטינית או ספרדית. בתפילותיהם היו מקובלים הצירופים: ד' צבאות וגבורות, ד' צבאות ומלחמות. ביטויים אלו מופיעים במיוחד בתפילות שנהגו להתפלל בבוקר³⁵.

מעדויותיהן של קטלינה ולאונור, בנות משפחת קארוואחאל, מסתבר, שנהגו לפתוח כל תפילה בציבור שהתפללו בביתם במשפט: "אדוני שפתי תפתח ופי יגיד תהילתך"³⁶ (תהילים נ"א/13). מנואל דה לוסנה אישר בעדותו שהוא קיבל תפילה זו מלואיס דה קארוואחאל הצעיר, ולימד אותה את המלשין לואיס דיאס בהיותם כלואים בכלא של האינקוויזיציה³⁷. כידוע, משפט זה נאמר לפני תפילת שמונה עשרה, שכפי הנראה ידעו את כולה. דיאגו דיאס ניאטו ידע אותה בעל פה כי למד אותה בפרארה. בעדותו במשפטו השני הוא כינה אותה תפילת ה"עמידה"³⁸, ואמר אותה בשלמותה לפני חוקריו³⁹. רושם הפרוטוקול רשם מפיו את משפט הפתיחה שלה, ושיבש מה ששמע או מה שחשב ששמע: Adonay⁴⁰ Adonay show favsi tiftav ufi yaguid t'chelawwsechas מאריאנה נונייס דה קארוואחאל אישרה (בעדותה מה – 13.6.1600), שדיאגו ואביו רואי, ש"היו מלומדים מאד", ידעו תפילות רבות וביניהן תפילת ה"עמידה"⁴¹. הם גם לימדו את התפילה את בני משפחת קארוואחאל. גם אנה דה קארוואחאל העידה עדות דומה⁴².

כאמור לעיל (בפרק ח), תפסה התפילה מקום נכבד בטקסים הדתיים לכבוד שבת. הם נהגו להתפלל בשבת תפילות הלל והודיה ולשיר פזמונים עליזים⁴³. פרנסיסקה דה קארוואחאל העידה, שמוראלס לימד אותה שיש להתפלל בשבת מזמורים, ובעיקר אחד שפותח במילים "הודו לאלוהים כי טוב כי לעולם חסדו", ושני שמתחיל במילים: "אני אדוני אלוהיך"⁴⁴. התפילה הראשונה לקוחה מספר תהילים⁴⁵, והשנייה מבוססת על עשרת הדברות⁴⁶.

נאמר לעיל, שלאונור דה קארוואחאל מסרה לחוקריה את תוכנו של המנון ארוך, שהיה מורכב מתשעה מזמורים שנהגו לשיר אותו בביתם בליל שבת ובשבת⁴⁷. המזמור הראשון הוא הצהרה רגשנית של אמונה וקבלת הדין, ופותח במילים: "Si con tanto cuidado cada dia, cantásemos loores al Señor..."⁴⁸ ["ובכל הזהירות נזמר כל יום שבחים לאדון" (לאלוהים)...]. משפטים אחדים מזכירים קטעים שונים מתפילות מסורתיות שונות, כגון: "מפני חטאינו גלינו מארצנו", או: "כי בשם קודשו בטחנו", ו"קרב פזורינו מבין הגויים". יש במזמור זה ביטוי עז לתחושת הגלות של כל אנוס שהמציאות הכריחה אותו "לחיות בין בלתי-נימולים, במצב של רעב, מלחמות וצרות צרורות"⁴⁹.

במזמור השלישי מְפַעֵת התקווה, שכמו שבתקופת שעבוד מצרים גאל אותם ה', כך יתרחש גם בימיהם. כאז כן עתה – כך לדעת המשורר שחיבר את הפזמונים האלו, כפי הנראה היה זה קארוואחאל הצעיר.

המזמורים הרביעי והחמישי מתארים בקצרה פרשיות מתקופת נדודי ישראל במדבר. כל האחרים הם מזמורי הודיה.

מנואל דה לוסנה מסר לחוקריו את תוכנה של תפילה אחרת שנהגו להתפלל בשבת בבית משפחת קארוואחאל, בכריעה על ברכיהם כשפניהם כלפי מזרח. תפילה זו פותחת במילים: "בשם האדון אדוני, יהי שם אדון אדוני מבורך לעולם ועד"⁵⁰. בהמשך מזכירה תפילה זו את הברכה הראשונה לפני תפילת "שמע".

אותו מנואל דה לוסנה סיפר בעדותו על תפילה נוספת שנאמרה ע"י מי שהיה "שליח ציבור" כשה"קהל" חוזר אליה. לאונור דה קארוואחאל ידעה לדקלם אותה בשלמותה⁵¹. כפי הנראה חוברה תפילה זו משברי פסוקים מספר תהילים, וגם היא חוברה ע"י קארוואחאל הצעיר. הייתה זו תחינה שפותחת במילים "לך אדוני נקרא", וכתובה בשפה מעורבת (ספרדית ופורטוגלית), ושנהגו להתפלל אותה גם בימי צום, במיוחד בתענית אסתר, ביום הכיפורים וגם בשבתות.

גם את התפילה המבוססת על עשרת הדברות⁵² ידעה לאונור זו לדקלם בעל פה. עשרת הדברות שימשו מקור השראה למחברי תפילות מבין האנוסים גם בעולם הישן. סלושץ מביא תפילה כזו⁵³ שנכתבה לדעתו לא לפני המחצית השנייה של המאה הי"ח⁵⁴, ושפותחת בדיוק באותן המילים כמו התפילה הקדומה מסוף המאה הט"ז, שכפי הנראה נכתבה גם היא ע"י קארוואחאל הצעיר.

מתפילות שבת האחרות זכו להירשם בפרוטוקול המשפט השני של קארוואחאל הצעיר רק שורות פתיחה⁵⁵, שמזכירות משפטי פתיחה של תפילות מסורתיות רבות. בפרוטוקולי משפטים אחרים שבהם עיינתי לא מצאתי עדויות נוספות.

פזמון (בנוסח הפזמונים, ה-coplas) לכבוד שבת ושתוכנו מוקדש למנהגי שמירת השבת, כגון איסור הדלקת אש בשבת⁵⁶ וכיוצא בזה, נמסר ע"י קארוואחאל הצעיר לחוקריו. מרטין כהן טוען שמזמורי תהילים קמ"ח, ק"ג, צ"ב נאמרו בשבת בתרגום הלטיני⁵⁷.

פרטתי לעיל תפילות שנהגו לומר ביום הכפורים⁵⁸, ביניהן את שבעת מזמורי הכפרה⁵⁹, שהתפללו אותם כמה פעמים במשך הצום הארוך. מנואל דה לוסנה ציטט תפילה ששמע מפי לואיס דה קארוואחאל הצעיר, שאותה נהג להתפלל ביום הכיפורים, כשהוא "שליח ציבור" שלהם, ואמו ואחיותיו חזרו אחריו מילה במילה⁶⁰, ולהלן תוכנה: "Señor Dios Todopoderoso, por amor de tu Santo Nombre y por este Día Grande que constituíste para que ayunando en él con arrepentimiento de nuestros pecados nos perdones y hayas misericordia de nosotros, ...] אדון אלוהים הכל יכול, מאהבה לשמך הקדוש ולמען היום הגדול הזה (יום הכיפורים זכה לכינוי 'היום הגדול') שקבעת לנו כיום צום המלוּנה בחרטה על עוונותינו, סלח לנו ורחם עלינו...". תפילה זו מזכירה קטעים מתפילת מוסף ליום הכיפורים⁶¹. בבית משפחת קארוואחאל נהגו

להתפלל אותה בלחש ובבכי חרישי, כשהם על ברכיהם במשך כל זמן התפילה, ופניהם לכיוון מזרח.

מרטין כהן מציין תחינה שחיבר, לדעתו, קארוואחאל הצעיר מקטעים נבחרים שהוציא מספרו של הנזיר לואיס דה גרנדה *Introducción al Símbolo de la Fe*.⁶² התחינה מתחילה במילים: "ריבוננו של עולם, נשמתי המיוסרת, שמבינה את העונש החמור שהביאה על עצמה בגין חטאיה ...[והפרת]... חוקיך וציווייך..."⁶³.

מאריאנה דה קארוואחאל נהגה להתפלל תפילה שפותחת במילים: *"Si aquel Sr. Patriarca Abraham, etc."*⁶⁴. פתיחה זו מזכירה את הברכה הראשונה בתפילת שמונה עשרה.⁶⁵

בין התפילות שקטלינה, אחותו של לואיס הצעיר, נהגה להתפלל, הייתה אחת שלואיס לימד אותה ושמקורה כפי הנראה, בספר דניאל, והיא הובאה כנראה מאירופה.⁶⁶ היא פותחת במילים: "הטה אלוהי עיניך [אלי] וראה אותי, שמע נא לי כי עניים [במעשים] אנו כי ולעזרתך אודקק וגו'"⁶⁷, ותפילה זו ידעה לדקלם גם בתה הקטנה, לאונור, והיא אמרה אותה בעדותה בבית הדין של האינקוויזיציה בשנת 1600. לטענת הילדה היה זה דודה לואיס הצעיר שלימד אותה תפילה זו.⁶⁸ שתי תחינות מעניינות נשתמרו בשלמותן כי הן צורפו למשפט הראשון של קארוואחאל הצעיר. אחת חוברה, כפי הנראה, ע"י קארוואחאל הצעיר או על ידי הליסנסיאדו מוראלס,⁶⁹ ופותחת במילים: *"Recibe mi ayuno en Penitencia ..."*⁷⁰. תפילה זו הייתה מקובלת מאד בקרב אנוסי ספרד החדשה לפחות עד מחצית המאה הי"ז,⁷¹ אולי משום שהייתה חדורה רגש דתי עמוק.⁷² התחינה השנייה שונה מבחינת המבנה והצורה מהראשונה ונתחברה, כפי הנראה, ע"י מנואל דה מוראלס עצמו⁷³, או ע"י אביו בספרד, כדעת מרטין כהן, שגם במקרה זה הוא מסתמך על עדותה של קטלינה במשפטה.⁷⁴ תפילה זו פותחת במילים המרגשות והמלאות תחושת חרטה עמוקה: *"Pequé, señor; mas no porque he pecado..."*⁷⁵. גם תפילה זו התקיימה בספרד החדשה במשך המאה הי"ז, שנים רבות לאחר מותו על המוקד של קארוואחאל הצעיר. ליבמן טוען, בהגזמה רבה, שתפילה זו מתאפיינת בכך שהיא מזכירה את הסגנון והמבנה הלירי של שירת ר' יהודה הלוי⁷⁶. אין לקבל השוואה זו.

בנוסף לתפילות שפורטו לעיל ידועות לנו כמה התחלות של תפילות נוספות⁷⁷ שנאמרו ביום הכיפורים ובימי צום אחרים.⁷⁸

גם מאריאנה (דה קארוואחאל) הקריאה (ביום כפור) תפילה שמתילה במילים: *"Si aquel Sr., Patriarca Abraham, etc."*⁷⁹. ראשית תפילה זו דומה לפתיחה של תפילת העמידה.

תפילה אהובה הייתה התפילה שפותחת במילים: "A ti, Señor, alce mis pobres manos, y allene sin virtud ..." ⁸⁰ תפילה זו מושפעת מתהילים וכפי הנראה חוברה ע"י קארוואחאל הצעיר, אף כי Alfonso Méndez Placarte טוען שזו תחינה אנונימית. תפילה אהובה במיוחד על איסבל (דה קארוואחאל) ⁸¹ פותחת במילים "אשא עיני אל ההרים" ולקוחה מתהילים פרק קכ"א ⁸².

תחינה, שאין לדעת מתי נהגו להתפלל אותה, מזכירה את הברכה הרביעית בברכת המזון, ויש בה גם שורות שמזכירות קטעים מתפילת מעריב של יום כיפור, או אולי מתפילת "תחנון". היא פותחת במילים: "Señor Dios, nuestro Adonay, Dios de nuestros padres, apiada sobre nos y sobre todo Israel, ..." ⁸³ ["אלוהים אדוננו, אדוני שלנו, אלוהי אבותינו, חוסה עלינו ועל כל ישראל..."], התפללו אותה לואיס דה קארוואחאל הצעיר וידידו טומס דה פונסקה ⁸⁴.

בפסח נהגו להתפלל מזמורי הלל על שאלוהים הוציא את עמו ממצרים ⁸⁵ והאמינו שיוציא גם אותם מעבדות לחירות. שירי הלל תפסו חלק חשוב בתפילתם. הרבו לשיר אותם בחגים, בשבתות ובכל הזדמנות. הייתה זו תגובה רגשית ופורקן לרגשותיהם הכמוסים ביותר. בשירי ההלל נתנו גם ביטוי להתנגדותם לכנסייה ולדרכה.

המלשין לואיס דיאס סיפר לחוקרי האינקוויזיציה שכאשר התוודו קארוואחאל הצעיר ופדרו אנריקס זה בפני זה כמקיימי תורת משה, הם שרו פזמון שמילות הפתיחה שלו הן: ⁸⁶ "Bienventurado aquel que espera a Dios de Israel ..." ["מְאֻשָּׁר זה שמחכה לאלוהי ישראל..."], ואחר כך רקדו ברוב שמחה.

פזמון אחר שנהגו לשיר ביטא את עליונותו של האל של היהודים Adonay, ופותח במילים: ⁸⁷ "Quien es fuerte y poderoso..." ["מי חזק ואדיר..."]. נהגו לשיר אותו בליווי נגינה וריקוד.

אותו רעיון מוצא ביטוי בפזמון שחיבר לואיס דה קארוואחאל ושפותח במילים: ⁸⁸ "Mas quiero ser pregonero ..." ["ואני משתוקק להיות כרוז..."]. הם נהגו גם לחבר ולשיר פזמונים שכל מטרתם הייתה לעודד אנוסים בדרכם הקשה, ובמיוחד לדרבן אותם לקיים את מצוות תורת משה. פזמון כזה פותח במילים: ⁸⁹ "Osen otros responder ..." ["חוסטה מנדס נהגה לשיר את הפזמון: Cantemos con alegría alabanza al señor, que todo el que en el confía no le faltara su favor ..."] ⁹⁰ ["נשיר בשמחה תשבחות לאדון, כי מי שבו סומך לא יחסר לו חסדו..."].

התפילה והשירה בעלת האופי הדתי סייעה לאנוסים מבחינה נפשית, חיזקה את אמונתם ונתנה ביטוי להשקפת עולמם ולתקוותיהם. באמצעות התפילה הם הגשימו את שאיפתם החזקה לעבוד את בוראם ע"פ מצפונם ואמונתם.

הערות:

- 1 בנספח ז קיבצתי חלק גדול מהתפילות השונות שנהגו להתפלל במאה הט"ז בספרד החדשה, כפי שהופיעו במקורות שעמדו לרשותי ובפרסומים השונים של חוקרים.
- 2 פרנסיסקו דיאס העיד בבית הדין בלימה (פרו) שמשפחת קארוואחאל נהגה להתפלל בשבתות וימי ראשון בגינת הירק שליד ביתם. ראו: טורו, משפחת קארוואחאל, עמ' 147.
- 3 במקור: "...y rezase oraciones puesta en pie, levantada las manos al oriente ..." ["...והתפללה תפילות בעמדה על רגליה וזרועותיה מורמות כלפי מזרח..."]. ראו: טורו, היהודים, תעודה 9, עמ' 214.
- 4 ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 101; קארוואחאל הצעיר משפט I, עמודים שונים; קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 242.
- 5 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 242; אוכמני, עמ' 159; לעיל, הערה 3; השוו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 54, 101-102. הנוהג הזה נשמר גם במאה הי"ז. ראו: ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 95, 97.
- 6 במקור: "... y rezar paseandose cruzados los brazos [sic] ..." . ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 54. ראו גם: אוכמני, עמ' 115.
- 7 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 80. השוו: ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 95, 97.
- 8 לטענתו אין בדרך התפילה הקתולית הקבלה לנוהג שילוב הידיים, ולא נותר אלא לחפש מקור במסורות של האינדיאנים. ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 80.
- 9 ראו: שם, שם. ה"חילזון" נמצא במחזו יוקטן, אך היה זה מצפה כוכבים עתיק. אין לדעת אם לחילזון זה התכוון ליבמן.
- 10 ראו: פרייסלר צבי, ה., עורך, ספר משנה תורה הוא היד החזקה לרבינו משה בן מימון, הוצ' כתובים, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 74.
- 11 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 131.
- 12 במקור: "... rezando hincados de rodillas hacia el oriente." ראו: שם, שם; גם: שם, עמ' 134, 136.
- 13 המרגל לוואיס דיאס העיד שהוא שאל את קארוואחאל הצעיר: "... y no habéis rezado tanto hoy de rodillas, y echado de bruces en el suelo?" קארוואחאל הצעיר: "que así había de ser..." ראו: שם, עמ' 165.
- 14 במקור: "...se humillaban las cabezas y ponían la mano izquierda sobre la frente y la derecha sobre el corazón..." ["...והשפילו ראשיהם והניחו יד שמאל על המצח וימין על הלב..."]. ראו: שם, עמ' 349.
- 15 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 242; אוכמני, עמ' 226.
- 16 במקור: "... y en la mañana habiéndose éste levantado y hincado de rodillas junto a la cama hacia el Oriente, poniendo y inclinando la cabeza en la tierra, dando gracias a Dios que había amanecido..." ["... ובבוקר היה מתרומם וכורע

על ברכיו ליד המטה (ופונה) לכיוון מזרח תוך הרכנת ראשו עד האדמה ומורה לאלוהים על שהשחר הפציע, "...]. ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 340.

17 במקור: "Pedro Enriquez ... todas las mañanas levantavase el medio cuerpo y mirando fazia el oriente reza como hora y media larga aunque no puede entender lo que reza..." ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 101.

18 במקור: "... y rezar todos los dias desde las seis de la mañana hasta las siete y media, recostado entre almohada buelto el rostro al oriente ..." ראו: שם, שם.

19 במקור: "... que porque es ceremonia de Judíos hacer oración en parte limpia..." ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 340.

20 במקור: "Tambien les hizo el Sor. [Señor] mrd. [misericordia] ... de depararles muchas de las stas. [santas] y devotísimas ores. [oraciones] con que el Sor. es invocado y loado en las israelitas sinagogas por la gte. [gente] sabia y escogida ... el medio porque su santidad les deparo y truxo a las tierras de su captiuo..." ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 471 (בזיכרונות). חוליו חימנס רואדה טוען שהאיש העני הזה היה פרנסיסקו רודריגס, צאצא למשפחה שעזבה את ספרד בזמן הגירוש והתיישבה באיטליה. הוא היגר לספרד החדשה בגלל מצבו הכלכלי הדחוק, שם התיידד עם קארוואחאל הצעיר ונהג לספר לו על החופש שממנו נהנים היהודים באיטליה, ובכך השפיע, אולי, על החלטתו של קארוואחאל הצעיר להגר למדינה זו. בין היתר סיפר לו שהליסנסיאדו מוראלס מתגורר באיטליה ושמו העברי הוא אברהם. ספר התפילות שנתן רודריגס זה לקארוואחאל הצעיר היה עותק מספר תפילות של מוראלס. ראו: מדינה, עמ' 101 (בתוספות). ראו גם לה פאיבה, משפט, עמ' 56, יש שם רמז לסיפור הזה.

21 על גודל השמחה של אנוס שקיבל מידיד תפילה כזו, ועל גודל הפחד שנתלנה לשמחה נוכל ללמוד מעדותו של פדרו אנריקס, שסיפר לחוקריו איך גיסו מנואל דה לוסנה הביא מזמור חדש כזה לידיעת חבריו: "... un dia de fiesta ... y estando en conversacion las dhas. [dichas] Catalina Enriquez, Isabel Rodriguez y su madre ... entro Manuel de Lucena ... y se sento junto a ellas ... y les dio unas oraciones y psalmos en romance ... la dicha Isabel Rodriguez dixo hablase mas baxo [sic] porque no lo oyesen en otra casa de vezinidad ... y su madre dixo al dho. Manuel de Lucena o vendito sea Dios que le a dado tan bien entendim^o [entendimiento ...] " ... ביום חג ... כששוחחו קטלינה אנריקס, איסבל רודריגס ואמה ... נכנס מנואל דה לוסנה ... והתיישב ביניהן ... ונתן להן תפילות ומזמורים בספרדית ... ואיסבל רודריגס אמרה שידבר בקול נמוך יותר כדי שלא ישמעו שכניהם מהבית הסמוך ... ואמה אמרה לאותו מנואל דה לוסנה יבורך האלוהים שנתן לך הבנה כל כך טובה ...". ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 62.

22 במקור: "... leian unos libros pequeños de oraciones de la ley de Moysen que todos rezaban ..." ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 56.

23 ראו: שם, עמ' 72.

- 24 ראו: טורו, משפחת קארוואחאל, עמ' 333-334; ראו גם: נספח ז'.
- 25 לגבי המאה הט"ז ראו: מוראלס, משפט, עמ' 43, 47, 49, 63, 69, 70, 82, 83, 84; פדרו אנריקס, משפט, עמ' 97; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' שונים (בשני המשפטים); אוכמני, עמ' 239. לגבי המאה הי"ז ראו: ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 96-97; ביינארט, האנוסים בספרד, עמ' 424.
- 26 ראו: פרודיאן, עמ' 172. השוו: יובל, עמ' 229.
- 27 ציטוט מעדות איסבל: "Preguntado: que oraciones eran los que le decía la dicha doña Guiomar que rezase a sólo Dios. Dijo: que el Pater Noster le dijo que rezase solamente, y no otra oración ninguna, excepto los salmos de la penitencia, ..." ראו: קארוואחאל הזקן, משפט; טורו, היהודים, תעודה 9, עמ' 216.
- 28 ציטוט מעדותה של פרנסיסקה דה קארוואחאל: "... que siempre fue desde muchacha muy amiga de leer y rezar lo qual entendia que eran psalmos de alabanza ..." ראו: מוראלס, משפט, עמ' 50; ועוד הוסיפה: "Isabel su hija rezava ... porque era aficionada y leida desde niña ..." ראו: שם, שם.
- 29 אל רעיונות אלו אתייחס בחלק השלישי.
- 30 במקור: "... era bueno en guarda de la dha. (dicha) ley de Moysen ... rezar el domingo y lunes psalmos de penitencia por el pueblo entendiendo esta que era de Israel, y miercoles y jueves por los pecados propios ..." ראו גם: טורו, משפחת קארוואחאל, עמ' 112.
- 31 תפילת שמע נרשמה מפי לאונור דה קארוואחאל וכפי הנראה לבלר האינקוויזיציה שיבש את מה ששמע. ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 203. תוכן תפילה כפי שנרשמה מובא בנספח ז(א). במכתב שכתב קארוואחאל הצעיר מכלאו (בזמן משפטו השני) אל אחותו אניקה (אָנָה), שגם היא הייתה כלואה בכלא של האינקוויזיציה, נאמר בין היתר: "mira cuando dijeres el Sema, y llegares a do [sic] dices, amarás, di luego, porque yo te saqué de Egipto y todos los diez mandamientos, y en acabándolas, dirás y serán las palabras estas, etc." [ראי, כשתתפללי (תפילת) שמע ותגיעי ל(מילה) אלוהים, תאמרי ואהבת ואחר כך (תאמרי) כי הוצאתיך ממצרים, וכל עשרת הדברות, וכשתסיימי תאמרי ויהיו דברים אלה וכו'"]. ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 182. ע"פ עדות זו נראה שנהגו להתפלל את תפילת שמע בבוקר (תפילת שחרית?) ואחר כך המשיכו בפרשה הראשונה ב"ואהבת את ד' אלוהיך", ושילבו בתוכה את "ממצרים גאלתנו", הוסיפו את עשרת הדברות וסיימו אולי במשהו דומה לנאמר בפרשה הראשונה "והיו הדברים האלה אשר אנוכי מצווך היום על ליבך ...". גם מפי איסבל רשם הבלר בתיק משפטה את תוכן התפילה, ושיבש מה ששמע. והרי הרשום: "Senis Israel, Adonay alueno aga, barosein quebo malento leo lambuiel. Oye Israel Adonay judio..." ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 196.

- 32 לגבי המאה הט"ו ראו: ביינארט, אנוסים בדין, עמ' 205; לגבי המאה הט"ז (בעיקר בסוף המאה) ראו: אוכמני, עמ' 257; על התפילה באותו זמן בפרארה, איטליה, ראו: שם, עמ' 258; דיאגו דיאס ניאטו, משפט; לגבי המאה הי"ז ראו: ביינארט, אנוסים בספרד, עמ' 422; ביבלניק, עולםם הדתי, עמ' 95; הנ"ל, איבריות, עמ' 479.
- 33 תשובת קארוואחאל הצעיר לחוקריו (במשפט השני): "... y yo le dije una noche en su casa a ella, el salmo Audite Coeli, &a. y que teníamos obligación todos los judíos de decirlo cada día porque así lo había mandado Dios Ntro. [sic] Sr. por Moisés su siervo." [sic] "ולמדתי אותה באחד הלילות, בביתה, את המזמור 'הַאֲזִינוּ הַשָּׁמַיִם' ... וכל היהודים חייבים להתפלל אותו כל יום, כי כך ציווה אלוהים אדוננו ע"י משה עבדו". ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 360.
- 34 במקור: "... que ... oyo al dho. P. Enriquez rezar la oracion de Adonay nombrando ..., Adonay muchas vezes ..." עמ' 70. ראו גם: לה פאיבה, משפט עמ' 71; מובא גם כנספח ד; ראו גם: ביבלניק, עולםם הדתי, עמ' 95; הנ"ל, איבריות, עמ' 479.
- 35 מהעדות של המלשין לואיס דיאס: "... que rezando el dho. P. Enriquez le a oydo decir dos veses Adonay Señor de los exercitos y de la batallas ..." אותו פ. אנריקס שמע אותו אומר פעמים אדוני של הצבאות והמלחמות..."; והוסיף אותו מלשין: "... la mañana al amanecer ... y reza oraciones de Judios ..." [sic] diciendo Dios de las batallas Dios de los exercitos Dios de las hazañas ... בבוקר בזמן עלות השחר... והתפלל תפילות של יהודים [הכוונה אנוסים] ואמר 'אלוהי הקרבות אלוהי הצבאות אלוהי הגבורות'...". ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 102.
- 36 השוו: ביינארט, אנוסים בדין, עמ' 205.
- 37 במקור: "... y entonces el dho. Luis de Carvajal le dio a este una oracion de la ley de Moysen que fue la que este dio a Luis Diaz clerigo cuando era compañero de carcel que comienza Adonay mis labios abriras etc." ראו: לואיס דה קארוואחאל נתן לי תפילה של תורת משה שהייתה אותה תפילה שנתתי ללואיס דיאס, כומר, כשהוא היה שותפי לתא בכלא, ושמתיחילה 'אדוני שפתי תפתחו וכו'...". ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 71. השוו: ביינארט, אנוסים בדין, עמ' 205.
- 38 ראו: אוכמני, עמ' 213, 226, 247, 257, 295. השוו: ביינארט, אנוסים בדין, עמ' 300. על תפילת העמידה במאה הי"ז ראו: ביינארט, אנוסים בספרד, עמ' 422; ביבלניק, עולםם הדתי, עמ' 95; הנ"ל, איבריות, עמ' 479.
- 39 ראו: אדלר, עמ' 340.
- 40 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 235; אוכמני, עמ' 257.
- 41 ראו: שם, עמ' 213.

- 42 ראו: שם, עמ' 226.
- 43 במקור: "... y que el Sabado todo el dia dixere laudes y cosas de alabanza al Señor ...". ראו: מוראלס, משפט, עמ' 43.
- 44 במקור: "... y que guardase los sabados ... por guarda de la ley de Moysen y que por guarda de ella rezase psalmos y principalmente uno que comienza confesemos al Señor porque es bueno porque copara [sic] siempre su misericordia, y otro que comienza yo soy tu Dios y Señor...". השבתות ...למען (קיום מצוות) תורת משה, ולמען קיומה (של תורת משה) עליה להתפלל מזמורים ובמיוחד אחד שפותח (במילים) 'הודו לאדון כי טוב כי (הוא) תמיד מגלה את רחמנותו', ואחר שמתחיל 'אני אלוהים אדונך'...". ראו: שם, שם. קטעי מזמורים אלו נלקחו מתהילים ק"ו/1, ק"ז/1; קי"ח/1-3, 29; קל"ו/1. ראו: תהילים, שם, שם.
- 45 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 201-202. תפילה זו מובאת בנספח ז (ב/7).
- 47 ראו לעיל פרק ח, וגם הערה 30, על שמירת השבת.
- 48 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 195-196. תשעת המזמורים מובאים בנספח ז (ב/2).
- 49 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 195.
- 50 ראו: שם, עמ' 131. התפילה מובאת בנספח ז (ב/1).
- 51 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 200. מובא בנספח ה (ב). ראו גם לעיל, פרק ח.
- 52 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 201-202. מובא בנספח ז (ב/7).
- 53 ראו: סלושץ, עמ' 153-154.
- 54 ראו: שם, עמ' 142 (כולל הערה 1).
- 55 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 203. מובא בנספח ז (ב/3).
- 56 ראו: שם, עמ' 303. מובא בנספח ז (ב/4).
- 57 ראו: כהן, מרטיר, עמ' 135.
- 58 ראו לעיל, פרק ו, על יום הכיפורים.
- 59 ראו: מוראלס, משפט, עמ' 64. שבעת מזמורי הכפרה הם הפרקים מתהילים: ו, ל"ב, ל"ח, נ"א, ק"ב, ק"ל, קמ"ג. לפעמים נהג הכומר המוודה להטיל אמירתם על המתוודים לשם כפרת עוונותיהם. חלקם נאמרו גם ע"י יהודים בתפילותיהם, כגון: מזמור ו נאמר בתפילת תחנון, ק"ל נאמר בשבת לאחר תפילת מנחה, בסליחות ובימים הנוראים. ראו: ביינארט, אנוסים בדין, עמ' 206-207.
- 60 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 131. התפילה מופיעה בנספח ז' (ב/8).
- 61 "אלוהינו ואלוהי אבותינו. סלח לנו ומחל לעוונותינו ביום הכיפורים הזה מזה והעבר פשעינו וחטאותינו מנגד עיניך ..."

- 62 ראו: כהן, מרטיר, עמ' 208. ה"סימבול" היה מקובל מאד בין האנוסים שבספרד החדשה כי היה "כשר" מבחינה נוצרית וכלל קטעים נבחרים מהתנ"ך, במיוחד מהנביאים זכריה ויחזקאל.
- 63 ראו: שם, שם, בתרגום חפשי.
- 64 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 389; ראו גם: נספח ז' (ב/9).
- 65 "ברוך אתה יי' אלוהינו ואלוהי אבותינו..."
- 66 ראו: כהן, מרטיר, עמ' 136. יש שם פירוט של תפילות נוספות שקטלינה נהגה להתפלל.
- 67 במקור: "הטה אלוהי אֶזְנֶיךָ ושמע, פקחה עינך וראה ... כי לא צדקתנו אנחנו מפילים תחנונים לפניך כי אל רחמיך הרבים". ראו: דניאל ט/18. במילים כאלה פותחת גם אחת מתפילות השחר שמתפללים אותה גם בשחרית של ראש השנה: "רְבוֹן כָּל הָעוֹלָמִים וְאֲדוֹנֵי הָאֲדוֹנִים לֹא עַל צְדָקוֹתֵינוּ אֲנוּ מְפִילִים תְּחִנוּנֵינוּ לִפְנֶיךָ כִּי עַל רַחֲמֶיךָ הָרַבִּים..."
- 68 ראו: ליבמן, מואר, עמ' 40.
- 69 החוקרים חלוקים בדעותיהם: א. טורו מסתמך על קטע שקיים בכתב היד של הפרוטוקול הראשון של לואיס דה קארוואחאל הצעיר (אך אינו מופיע בפרסום המודפס), שממנו ניתן להבין כי לואיס ובלטאסאר אחיו כתבו אותה: "... de esa oración larga que rezaba en copla, lo cual no aprendieron de nadie, sino que este y su hermano Baltazar ... la compusieron en octavas para todos los días de ayuno..." תפילה ארוכה זו שהתפללו בחרוזים, לא למדו אותה ממִישהו, כי הוא ובלטאסאר אחיו חיברו אותה ... כדי לומר אותה בכל ימי צום...". ראו: טורו משפחת קארוואחאל, עמ' 327. טורו טוען גם שכאשר העיד קארוואחאל הצעיר (ב־15.1.1590) הוא רצה כפי הנראה להתגאות בכך שהוא כתב חיבורים ליריים למען אלוהים. לעומתו טוען מרטין כהן, המסתמך על עדותה של קטלינה אחותם, שמוראלס חיבר אותה ולא קארוואחאל הצעיר. הציטוט שמביא טורו נכון, וייתכן שיש סתירה בין עדות קארוואחאל הצעיר לבין עדות אחותו.
- 70 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I, משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 86-94; קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 204; מוראלס, משפט, עמ' 74. תפילה זו מובאת בשלמותה בנספח ז' (ב/5).
- 71 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 326.
- 72 לדעת טורו החרוזים האלו גרועים מאד מבחינה ספרותית-לירית. ראו: טורו, משפחת קארוואחאל, עמ' 333.
- 73 ראו: כהן, מרטיר, עמ' 78-79. גם טורו מסכים לאפשרות שהיה זה מוראלס מי שחיבר תפילה זו. ראו: טורו, משפחת קארוואחאל, עמ' 333; אך ליבמן סבור שקארוואחאל הצעיר הוא המחבר. ראו: ליבמן, מואר, עמ' 49.
- 74 ראו: כהן, מרטיר, עמ' 308, הערה 29.
- 75 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 91. התפילה מובאת בנספח ז' (ב/6).

- 76 ראו: ליבמן, מואר, עמ' 49.
- 77 מעדותה של לאונור.
- 78 גם הן מובאות בנספח ז (ג/6).
- 79 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 389; ראו גם: בנספח ז, (ב/9).
- 80 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 175. התפילה בשלמותה פורסמה ב־ Alfonso Méndez Placarte, *Poetas Novohispanos (primer siglo: 1521-1621)*, México, 1964, p. 114-115 מובאת גם בנספח ז (ג/10א).
- 81 ראו: כהן, מרטיר, עמ' 135. הנוסח בספרדית של תפילה זו מתפרסם אצל: ליבמן, היהודים, עמ' 316-317. מובא גם בנספח ז (ג/10 ב).
- 82 על השפעת פרק קכ"א ראו: ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 96-97; ביינארט, אנוסים בספרד, עמ' 424.
- 83 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 338. התפילה בשלמותה מובאת בנספח ז (ג/11).
- 84 גם בספרד נהגו אנוסים להתפלל תפילות דומות. ראו: ביינארט, אנוסים בדין, עמ' 206.
- 85 ראו: מוראלס, משפט, עמ' 82-83; אוכמני, עמ' 214, 233.
- 86 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 142.
- 87 ראו: שם עמ' 144-145, 153; מובא בנספח ז (ב/11).
- 88 ראו: כהן, מרטיר, עמ' 325. מובא בנספח ז (ה/11).
- 89 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 428. מובא בנספח ז (ד/11).
- 90 ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 51, 81. הפזמון בשלמותו פורסם ב־ליבמן, היהודים, עמ' 185-186. מובא בנספח ז (ו/11).

חלק שלישי

בין יהדות לנצרות

עולם הרוחני-דתי של אנוסי ספרד החדשה במאה הט"ז

פרק י:

אמונתם היהודית ומקורותיה

הערה מקדימה: האם האנוסים מקיימי המצוות בספרד החדשה הם יהודים או מתייהדים או שמא רק אנטי־נוצרים?

אנוסים אלו ראו עצמם יהודים לכל דבר¹ ואורח החיים שלהם נתן ביטוי מוחשי לזיקתם ליהדות², כפי שהכירו והבינו אותה. מאידך – רובם ככולם נולדו נוצרים וחיו בתוך העולם הנוצרי, הושפעו עמוקות מעולם זה וספגו ממנו מערכת מוסכמות, מושגים ואמונות ללא זיקה ליהדות ולפעמים זרים לה; אך הם לא ידעו זאת, ועולם המושגים הזה חדר לתוך עולמם היהודי והפך לחלק אינטגרלי ממנו. אך עצם הקיום הכפוי מבחינתם בתוך עולם הנצרות וההכרח לקיים מצוות נוצריות, גרם ליצירת יחס מיוחד לעולם זה, ויחס זה היווה קו מקביל ליחסם ולזיקתם ליהדות.

בפרק הזה אנסה לבחון אחד משני קוים אלה: את עולם האמונות והדעות שלהם, כלומר, את אמונתם הפוזיטיבית, ובכך לתת תשובה (במידה מסוימת) לשאלה שנשאלה בהערה המקדימה – ומאידך את יחסם אל הנצרות³ (הקו השני), שאליו אתייחס בפרק י"א.

1. "בתורת משה תימצא הישועה":

את ה"אני מאמין" היהודי של אנוסי ספרד החדשה המשותף לכולם, למלומדים ביניהם ולאלה שלא ידעו הרבה – ניתן לסכם במשפט אחד: להיוושע אפשר בתורת משה ולא בתורת ישוע. אמירה זו חוזרת על עצמה כמעט בכל העדויות שהעידו נאשמים כשהודו שנהגו לקיים מצוות⁴. אך הטרגיות שבדבר היא כי מה שאמור היה להיות ה"אני מאמין" היהודי שלהם, נשען על לשון התאולוגיה הקתולית ועל מושגיה; אך זה היה המכנה המשותף הנמוך ביותר ובשום פנים ואופן לא הסתכמה אמונתם היהודית ב"אני מאמין" זה בלבד.

2. דמות המשיח המיוחל:

כיהודים (בעיני עצמם לפחות) היו אנוסי ספרד החדשה, כמו כל האנוסים לפנייהם בספרד ובפורטוגל, שותפים לתקווה היהודית, הכללית, לביאת המשיח.

האמונה בביאת המשיח, שיוציא אותם משעבוד הנצרות והאינקוויזיציה וישיב אותם אל הארץ המובטחת, תפסה מקום חשוב ביותר בהוויה שלהם ומצאה את ביטויה בתחינות ובתפילות, בשיחות ביניהם, במפגשים וכיוצא בזה.⁵

תסיסה משיחית בקרב אנוסים לא הייתה בגדר תופעה. היו כאלה לפני הגירוש של היהודים מספרד⁶ ובמיוחד בעשורים הראשונים אחרי הגירוש⁷, והם פחתו מאד במשך הזמן, ומבחינה זו אנוסים בעולם החדש במאה הט"ז לא היו שונים מאחיהם בספרד.

אף כי במשפטי האינקוויזיציה הבליטו החוקרים בשאלותיהם את ההתכחשות למשיחיותו של ישוע⁸ כעיקר האמונה של האנוסים ("משיח עוד לא בא"), — ראוי לציין שהרעיון המשיחי שלהם לא התמצה אך ורק בהכחשת משיחיותו של ישוע, כפי שיוכח להלן.

ביאת המשיח אינה חזון לעתיד, לאחרית הימים, אלא ממשות שצריכה להתגשם בימיהם, ולכן מחכים לבואו יום-יום, שעה-שעה⁹ כי, כאמור, עליו לגאול אותם משעבודם.¹⁰

מה טבעו, מה דמותו של המשיח המיוחל, ואיך ייראו פעמי משיח? פרנסיסקה דה קארוואחאל העידה שהמשיח המיוחל יהיה נביא¹¹, ואילו לואיס בֶּנֶה טען במשפטו הראשון שהוא אינו יודע מי המשיח המיוחל, אך הוא מחכה לו כל יום, ומְבַשֵּׂרוֹ (שיופיע לפני בואו של המשיח), שהוא אליהו הנביא — תפקידו ליישר את הדרך לפניו.¹²

האמונה שאלהו הנביא יופיע כמבשר — יִשְׁנָה נוֹשָׁנָה היא, מימי חז"ל, והייתה נפוצה בספרד לפני הגירוש ואחריו¹³, אך אין לדעת מה ידע קארוואחאל הצעיר על מסורת חז"ל או על האמונות המשיחיות שרווחו בספרד בראשית המאה הט"ז¹⁴. ייתכן שאמונתו זו שלו מבוססת על מה שקרא בתנ"ך¹⁵ ובספרים החיצוניים, כפי שהוא עצמו מציין, ולא על ידיעת מסורות יהודיות קודמות.

במשפטו השני מפרט קארוואחאל הצעיר קצת יותר את אמונתו המשיחית: המשיח שעתיד לבוא הוא האנטיכריסט שבאמונה הנוצרית, וכשאנטיכריסט זה יופיע — ידעו שהמשיח המובטח בתורת משה הגיע.¹⁶

לדמות כזו של המשיח אין זכר במסורת היהודית. כפי הנראה, בחירתו של קארוואחאל הצעיר בדימוי זה כדי לתאר את המשיח המיוחל באה להדגיש את כפירתו במשיחיותו של ישוע ובאמונה הנוצרית בכלל, וגם להדגיש כי ההיפך ממה שהנוצרים טוענים הוא הנכון, וכי הנוצרים טועים, ולכן מקומם בגהינום¹⁷ על שהם רודפים את המאמינים בדת האמת¹⁸ — דת משה. ועוד אמר קארוואחאל הצעיר¹⁹: המשיח הוא שליחו של אלוהים, הוא קולו ומבשר בואו. ביום הדין יתייצב אלוהים על הר ציון ומשם ישלח את משיחו־מבשרו שיפיץ את דברו.²⁰ אין ספק שהתיאור של קארוואחאל הצעיר את דמותו של המשיח מבוסס, בין

היתר, על הנאמר בישעיהו נ"ב/7: "מה נָאוּוּ עַל הַהָרִים רִגְלֵי מִבְּשָׁר מִשְׁמִיעַ שְׁלוֹם מִבְּשָׁר טוֹב מִשְׁמִיעַ יִשׁוּעָה אוֹמֵר לְצִיּוֹן מֶלֶךְ אֱלֹהֶיךָ". קארוואחאל הצעיר מבטא בכך רעיון קדום המצוי במקרא, שאלוהים עצמו ימלוך (באחרית הימים, זמן בואו של המשיח) בהר ציון עד עולם, ולכן תפקידו של המשיח מצטמצם לתפקיד מבשר דבר אלוהים, כי מלכות ד' שבאחרית הימים אינה זקוקה למלך-משיח. מאריאנה אחותו העידה שהיא מאמינה כי "המשיח הוא כמו אלוהי צבאות", כלומר – בעל כוחות על-טבעיים, שיביא את העולם להרמוניה, כי כעת הוא אינו כך (העדות הזו נמסרה ב־3.6.1600)²¹; ואילו אנה, האחיות הצעירה במשפחת קארוואחאל, שאותה האשימו שגם היא הייתה נוכחת, ואפילו הסכימה לדברי מאריאנה, מסרה בעדותה מה־11.10.1600 שהיא לא שמעה זאת מפי מאריאנה, כי הרי הם מאמינים שהמשיח הוא אלוהים (עצמו), השוכן במרומים²²; ודיאגו דיאס ניאטו טען שהמשיח אינו אלוהים, הוא נביא, שליחו של אלוהים²³; אך סבסטיאן רודריגס, שעונה באכזריות רבה, העיד בהיותו על מטת העינויים, שהמשיח הוא נסיך השלום ועם בואו ייפסקו המלחמות והחטאים, אך כעת יש יותר מלחמות משהיו אי-פעם והחטא שולט יותר מבעבר, ולפי הבנתו, ירושלים תיבנה כשיבוא המשיח, ושבטי ישראל יתקבצו (בארץ). כל זה לימדו אותו לואיס דה קארוואחאל ומנואל דה לוסנה²⁴.

ספק רב אם משיח כזה הוא המשיח המיוחל של האנוסים בכלל ושל קארוואחאל הצעיר בפרט, ודעה זו שהובאה בשמו מבטאת יותר גוון מיוחד של רעיון אחרית הימים הקשור ברעיון מלכות אלוהים בכללו, כפי שהוא בא לביטוי במקרא, ליד ובנוסף לרעיון מלך המשיח, הגואל שיקבץ גלויות, שגם הוא מצוי במקרא, בספרות המאוחרת יותר ובספרים החיצוניים.

האנוסים חיכו למשיח הגואל, ולא רק למבשר מלכות אלוהים. הם חיכו למשיח שיוציאם משעבוד הנצרות ויקבץ אותם ואת כל עם ישראל ויובילם אל הר סיני שם יינתן להם שכרם על שקיימו את דת משה למרות כל הקשיים²⁵. קארוואחאל הצעיר טען במשפטו השני כי הציפייה למשיח שעוד לא בא אך בו יבוא מוכיחה את דבקו בדת משה ובדברי הנביאים שליחי אלוהים²⁶.

המשיח המיוחל אינו רק גואלו של עם ישראל. הוא גם זה שיבטל את האלילות הקיימת בעולם, אלילות שמצאה את ביטוייה בדמויותיהם של ישוע, של מאריה והקדושים וגם בפסילי אלים של עמים ברבריים (כמו של האינדיאנים בספרד החדשה), ויביא לידיעת כולם (כלומר – האנושות כולה) את האמונה האמיתית באלוהים, כפי שהיא באה לביטוי בדברי הנביאים²⁷.

מושיע זה אינו רק מושיעם של היהודים אלא מושיעם וגואלם האמיתי של כל בני-האדם, של האנושות כולה²⁸, מהאלילות שהנצרות היא חלק ממנה. זה משיח אוניברסלי, אמיתי, שלא כמו משיח השקר²⁹ (הכוונה לישוע). משיח זה הוא

המלך המשיח, המלך לעתיד, שעליו ניבאו הנביאים (ככתוב) במקורות רבים³⁰. יתר על כן: המשיח יביא את הגויים להכרה באלוהים האמיתי³¹. אך סבסטיאן רודריגס, שהוזכר לעיל, טען שהמשיח יבוא, יפדה ויקבץ את עם ישראל, ולא את הגויים, כטענת הנוצרים³².

האמונה בביאת המשיח שעוד לא בא היא, לדעת קארוואחאל הצעיר, מהעיקרים החשובים ביותר של היהדות³³, והמאמין בכך נחשב ליהודי גם אם אינו מקיים מצוות³⁴. מי שמציג את עצמו כיהודי – ידוע ומוכר גם כמאמין בביאת המשיח וכופר בישוע כמשיח פודה עולם, בין אם יאמר זאת במפורש ובין אם לאו³⁵.

דיאגו דיאס ניאטו טען שהמשיח חייב להיות מבית דוד (ולכן ישוע אינו יכול להיות המשיח)³⁶. כך טען גם קארוואחאל הצעיר, וכתב זאת בצוואתו (ראו להלן).

זאת ועוד, קארוואחאל הצעיר הוסיף בעדות שנכתבה על ידו והתקבלה באינקוויזיציה, כפי הנראה ב־14.2.1596, שהוא שמע מפי יהודי בשם חואן מנדס (Juán Méndez), שלפני בואו לספרד החדשה הוא שהה בצפון אפריקה (Berbería), וחי שם בקהילה יהודית, ושמר שם את כל המצוות "שאלוהים ציווה לשמור", כמו כל היהודים שם; שנהוג שם לשוחח על הנבואה של יחזקאל על מלחמת "גוג ומגוג" (והכוונה גוג מארץ המגוג, ככתוב ביחזקאל פרקים ל"ח-ל"ט)³⁷; ושכמוה המשיח יילחם נגד האימפריה הרומית ומלכיה כשיבוא (כשקארוואחאל הצעיר מדבר על האימפריה הרומית הוא מתכוון לספרד, האימפריה הרומית שבימיו³⁸).

האמונה בביאת משיח, שיהיה, כאמור, בעל כוחות על-טבעיים, יהיה מבית דוד ויביא את גאולתם וְתִפְּנֶה אֶז יְרוּשָׁלַיִם עִיר הַנִּצָּח וּבִירַת עַם יִשְׂרָאֵל, הייתה כה מושרשת ואיתנה, שהיא אפשרה להם לחיות את חייהם הקשים והמסובכים בהווה – בתקווה שיתחלפו בחיים טובים ומאושרים בעתיד.

ככל שגברה הרדיפה של האינקוויזיציה כך גברה גם אמונתם בביאת המשיח, ובמאה הי"ז אף התרבו המעשים, אחדים משונים מאד, כדי לזרז ולקרב את הגאולה. האנוסים לא התייאשו מכך שאלוהים אינו נענה לתחינותיהם ואינו שולח את המשיח המיוחל בימיהם. הם חשבו שהם אינם ראויים לקבל את פניו כי לא הושלמה מידת הפורענות הקודמת לבואו, אך בניהם אחריהם בוודאי יזכו לכך כי הרי תִּגְבֹּר הפורענות בימיהם.

במאה הי"ז רווחה גם הדעה שהמשיח כבר נולד, או שייוולד בספרד החדשה לאחת "הנשים הקדושות" שפעלו אז³⁹.

מכל האמור ניתן להבין שבואו של המשיח העסיק את אנוסי ספרד החדשה יותר מאשר את היהודים שחיו בקהילה יהודית באחת מארצות החופש (כמו

קהילות יהודי פרארה, שאת אורח החיים הדתי של יהודיה תיאר דיאגו דיאס (ניאטו), וזאת בגלל מצבם הקשה של אנוסים אלו.

3. ה"אני מאמין" של לואיס דה קארוואחל הצעיר:

על עיקרים נוספים של אמונת האנוסים (לפחות בשני העשורים האחרונים של המאה הט"ז) נוכל ללמוד מהעדויות של קארוואחל הצעיר במשפט השני⁴⁰, והכוונה למסמך נדיר ומדהים שזכה לכינוי "צוואה ורצון אחרון" הן בפי קארוואחל עצמו והן בפי האינקוויזיטורים, ונכתב ע"י קארוואחל ע"פ בקשתו ובאישור חוקריו⁴¹.

כבר ציינתי לעיל כי קארוואחל הצעיר היה האנוס שידע יותר מכל האנוסים האחרים את תורת משה. כאמור לעיל (בפרק ד) מלמדו הראשון היה אביו, שלא היה ידען גדול אף כי האינקוויזיטורים ראו בו רב (ravino, rabino, כינוי זה ניתן לאנוסים הידענים והמנהיגים החל מהמאה הט"ו), אך את עיקר ידיעותיו שאב (ראו בפרק ד), בזמן כליאתו במנזר אחרי המשפט הראשון. הוא למד בשקידה מהספרים הרבים שמצא בספרייה העשירה של המנזר, והתבונן לקרוא (ולהעתיק) מכל ספרי התנ"ך בתרגום ללטינית (הוולגטה), ומהספרים החיצוניים הכלולים בה, מפירושי אולפאטור ומספרים רבים אחרים שעסקו ביהדות. ספק רב אם אנוסים אחרים ידעו אפילו חלק קטן ממה שקארוואחל ידע. אולי תלמידיו ואנשי קהילתו שלמדו מפיו ידעו משהו מכל מה שהוא ידע, אך אחרים ידעו מעט מאד וקיימו מספר מצומצם מאד של מצוות. ניתן להתרשם כך מקריאת תיקים לא מעטים.

קארוואחל הצעיר פותח את צוואתו⁴² בהכרזה על אמונתו העזה "באל הכל יכול, האחד והיחיד האמיתי"⁴³, בורא שמים וארץ וים, שלרצונו סרים כל הברואים: בני אדם, עופות, חיות ועוד". אחרי פתיחה זו הוא מפרט את עקרונות אמונתו, עשרה במספר על פי הכרזתו, אך למעשה רשומים רק שמונה⁴⁴, ולהלן תמציתם:

1. הוא מאמין באל, כל יכול, בורא שמים וארץ וכל אשר בהם, נראים וסמויים, והוא מתכחש לשטן ולשקריו;
2. הוא מאמין שאלוהים אדוננו⁴⁵ אחד הוא בתואר ובמהות⁴⁶, והתאֵיה מצויה בספר דברים בפרק ד⁴⁷ ובפרק ל"ב⁴⁸;
3. הוא מאמין שתורת משה המכונה בפי הנוצרים "דת משה המתה" – חיה היא, ואינסופית, ככתוב בחומש "שנכתבה באצבע אלוהים". בהמשך, להוכחת טענתו, הוא מצטט שבְּרִי פסוקים לא רק מהחומש, אלא מספרים אחרים המקובצים בתנ"ך ופסוקים מהברית החדשה⁴⁹; וכסיכום הוא קובע כי טענת הנוצרים שדת משה היא דת מתה – זו עזות מצח וכפירה;

4. הוא מאמין שעשיית כל צורה של פסל או תמונה והערצת פסילים ותמונות – חֲטָא הוא והפרה של הכתוב בעשרת הדברות, בספרים שמות ודברים⁵⁰, בירמיהו י' 10, בישעיהו⁵¹, תהילים⁵², ועוד;
6. הוא מאמין במצוות המילה⁵³, אותה ציווה אלוהים את אברהם ואחר כך את משה, ומי שלא מקיים מצווה זו יימחק מספר החיים ככתוב בבראשית י"ז 14;
7. הוא מאמין שהמשיח האמיתי⁵⁴, אבי הדור הבא ונסיך השלום, מבית דוד ונושא כתר יהודה – עוד לא בא, ובהנחה שכבר נולד הרי שגאולת עם האלוהים והעולם עוד לא התרחשה. זו הגאולה שעליה ניבאו "הנביאים הקדושים"⁵⁵ יחזקאל⁵⁶ וירמיהו⁵⁷, וזו לא באה, ולא התרחשו הניסים בדומה לניסים בימי יציאת מצרים⁵⁸; העם עוד לא הוחזר לציון וירושלים לא נבנתה עדיין⁵⁹, והמלחמות, החטאים, האלילות לא פסו מהעולם, ועוד. לכן טענותיהם של "העיוורים"⁶⁰ שכל הנבואות (על המשיח שבא) – התגשמו, דומות למקרה של הטוען שהשלג אינו לבן, או שאין יותר לילות ויש רק ימים;
8. הוא מאמין באמיתות החיזיון שחזה דניאל⁶¹ על ארבע החיות הגדולות, והחיה הרביעית, האיומה ביותר היא שיצרה את הממלכה הרביעית⁶², זו שמחללת שם שמים⁶³ וטוענת שאלוהים שהוא אחד, – הוא שילוש, ושדת האלוהים היא דת מתה, ועוד. על ממלכה זו נגזר להתפורר⁶⁴;
10. הוא מאמין שהמלך אנטיוכוס, המכונה "שורש הרע" על שרדף את עם ישראל ואת תורתו הקדושה⁶⁵, מגלם את מלכי ספרד ופורטוגל⁶⁶, שהם היו והינם שורש המעשים [הרעים] שנעשו ונעשים על ידי האינקוויזיציות הרודפות את עם האלוהים ואת תורתו הקדושה, ואת המִרְטִיָּים⁶⁷ המאשרים שהם היהודים האמיתיים והנאמנים; רודפים אותם ללא סיבה ומכנים אותם שלא בצדק בשם "כופרים מתייהדים"⁶⁸ – שהרי להתייחד אין זו כפירה⁶⁹ וההיפך הוא הנכון: כך ציווה האל, כפי שנאמר ע"י המלאך הקדוש גבריאל בחזיון דניאל⁷⁰, בהתייחסו לרדיפת אנטיוכוס (הוא מסביר): "בבוקר ובערב הכוונה לימינו אנו"⁷¹, ובהמשך הוא מזכיר אירועים שהתרחשו קודם [בחשכת הלילה?] והמכוונים לגלות הארוכה והיציבה ביותר, כי הגלות העכשווית מושלמת היא, וממנה יגאל [אותם] אלוהים אדוננו⁷² ככתוב בישעיהו: ⁷³ "nunc que redemetio sunta Bn^q".
- הוא מזהיר ומתוודה גם שהסכים להיפגש פעמיים עם התאולוגים והאַחְשִׁדְרָפְּנִים (?), לא משום שפקפק באֱמִיתוּת אמונתו, אלא כדי להתוודות בהרחבה יתרה ו-⁷⁴ "urta illub Thob- ult^q": 'התוודו לפני אלוהים בני ישראל, ולעיני האנשים תְּרוֹמְמוּ אותו, כי לשם כך פיזר אתכם ביניהם, כדי לומר להם שאין אלוהים אחרים ועליהם להמיר [דתם], הם, ואפילו הנסיכים האינקוויזיטורים. בהמשך הוא מביא ציטוטים נוספים ממקבים ב' (פרק ו/18-

(28) ומזכיר את קנאותם לתורה הקדושה של חנניה, עזריה, מיכאל ומתתיהו, ומסתמך גם על שירת האזינו, ועוד; וכעדות על כל זה הוא כתב את צוואתו⁷⁵.

בנוסף לצוואתו זו המצביעה בבהירות על עיקרי אמונתו בכלל ויהדותו בפרט, הזכיר קארוואחאל שני מקורות נוספים: את עשרת הדברות, אותן ידע לדקלם בעל פה⁷⁶, "ושיש לקיימן כלשונן וככתבן", ואת י"ג העיקרים של הרמב"ם המכונים בפיו⁷⁷ "Artículos de la Ley de Moisés".

לואיס דה קארוואחאל הִתְנַדֵּעַ אל י"ג העיקרים לגמרי במקרה, כשגילה אותם בספר הפרשנות לחומש של הנזיר הירונימוס אולֶאֶסְטֶר⁷⁸, שעד אז כלל לא שמעו עליהם אנוסי ספרד החדשה⁷⁹. גם שמו של הרמב"ם אינו מוזכר בהקשר זה, וייתכן שאפילו את שמו לא הכירו. קארוואחאל ציטט לפני חוקריו בעל פה את י"ג העיקרים כמעט במדויק⁸⁰, והוסיף: "אלה העיקרים והציוויים, אך המצוות רבות יותר ומתחלקות למצוות 'עשה' ו'אל תעשה'".

מתיקי שני המשפטים נגד קארוואחאל הצעיר ומהעדויות נגדו, בייחוד אלה של איסבל אחותו⁸¹, נוכל ללקט פרטים נוספים על השקפותיהם ועל ידיעותיהם של המלומדים מבין האנוסים על מהות היהדות ועל מצוותיה.

לדברי קארוואחאל לימד אותו אביו שתורת משה אמיתית היא, וניתנה ע"י אלוהים על הר סיני ונכתבה באצבע אלוהים על לוחות הברית ואלה הורדו מהשמים. דת משה מחייבת לאהוב את האל האחד ואוסרת להעריך אלילים⁸²; ומי שרוצה להכיר את תורת משה ולדעת את מצוותיה, עליו לקרוא בתנ"ך, כי בספר הספרים הזה היא כתובה כולה⁸³. פרנסיסקו רודריגס דה מאטוס—קארוואחאל לא הכיר כלל את הספרות ההלכתית שהתפתחה אחרי התנ"ך. הוא לא ידע על קיום המשנה, הגמרא ועוד⁸⁴. דתו מקראית ביסודה. אך הוא ידע שתורת משה היא אורח-חיים, והמאמין בה חייב לקיים מצוות. לדעתו יש דרגות שונות של קיום מצוות, זה תלוי בנסיבות, בתנאים, במידת הסיכון, במידת הפחד או מידת ההעזה של האנוס, ואלוהים מסתפק בכוונות שבלב וברצון, ולא דווקא במעשים⁸⁵.

אמונה זו, שהעיקר הוא הכוונה שבלב, הייתה מקובלת גם בספרד ובפורטוגל ואנוסי ספרד החדשה קיבלו דעה זו מאבות אבותיהם. הביסוס לאמונה זו לקוח מהכתוב במה שמכונה "אגרת ירמיה" (בספרים החיצוניים): "ובראותכם המון המשתחוים לפנייהם ואחרייהם פן תאמרו בלבבכם 'לך אדון ראוי להשתחוות'⁸⁶". אגרת זו מופיעה כפרק האחרון בספר ברוך שנכלל בוולגטה⁸⁷. ספר ברוך זה היה מקובל ואהוב על האנוסים.

דברי האזהרה של הנביא הכלולים בפסוק שצוטט לעיל, פורשו ע"י האנוסים שלא ככתבם. לדעתם את המילה 'משתחוים' צריך לייחס ליהודים ולא לבבלים, ומפירוש זה הסיקו כי יש היתר לעבוד עבודה זרה בשעת דחק, ובלבד שבלב

הכוונה תהא לשם שמים⁸⁸. נגד דעה זו יצאו בחריפות חכמי ישראל: "... ואמונת כל זאת קיימת עליהם מדברי איגרת אחת המיוחסת ביניהם לברוך בן נריה שמונה הנוצרים בין כתבי הקודש הנעתקים בלשונם וחשבוה כאחד מהם ומתוכם למדו לשקר, שדבריה בענין זה כפי העתקם סותרים דברי תורה בבירור, להתיר השתחויה לאלילים מפני הסכנה או אונס"⁸⁹. אנוסי ספרד החדשה לא ידעו את עמדת חכמי ישראל לגבי אמונה זו, גם לא המלומדים הגדולים ביניהם, כולל קארוואחאל הצעיר.

4. הספרות הדתית והאחרת ממנה שאבו את ידיעותיהם ביהדות:

כדי להתחקות אחרי מקורות אמונתם וידיעותיהם ביהדות עלינו לברר איזו ספרות דתית ואחרת עמדה לרשותם.

כשאסרו את קארוואחאל הצעיר שנית (ב-1.2.1595) וערכו חיפוש בבגדיו וכליו, גילו אצלו תיק עור ובו שלושה ספרים בלטינית: תהילים, נביאים, חומש בראשית⁹⁰. ניתן להניח שמהם לימד אנוסים שומרי מצוות כמוהו. ייתכן שמספר בראשית לימד על חשיבותה של המילה, מהנביאים את נבואות הנחמה, ועל חשיבותו של ספר תהילים בקרב האנוסים כבר צוין לעיל, בפרק על התפילה.

כשנחקר, נשאל אילו ספרים נוספים הדנים ב"ברית הישנה" היו ברשותו⁹¹. הוא הכחיש שהיו לו כאלה וטען שלכל הספרים שהיו לו בספרדית, אין קשר ל"ברית הישנה", והם ספרים מותרים, ואלו הם: "El Símbolo de la Fé" de Fray Luis de Granada, וכוונתו ל-"La Introducción al Símbolo de la Fé" (מבוא לעיקרי האמונה), "Espejo de Consolación" (ראי הנחמה), "Guía de Pecadores" (מורה דרך לחוטאים) "Diálogos del Amor de Dios" (שיחות על אהבת אלוהים)⁹². ברשימה זו מופיעים שלושה חיבורים של הנזיר הדומיניקאני לואיס דה גרנדה (Luis de Granada)⁹³. סופר דתי ספרדי זה, מגדולי המחברים בספרות הפרישות והמוסר הנוצרי, היה גם מטיף רב-כישרון, ואופי זה של דרשן-מטיף בולט גם בכתביו. מובן מאליו שסופר כזה היה "כשר" בעיני האינקוויזיציה⁹⁴, וחיבוריו נחשבו לחומר קריאה מותר ורצוי. אנוסים שומרי מצוות התעניינו בספריו בגלל החומר היהודי הכלול בהם⁹⁵. ספרו "מבוא לעיקרי האמונה"⁹⁶ ממזג תורת האל וסנגוריה על הנצרות. זהו למעשה מדריך לכתבים אפולוגטיים לשימוש של הנוצרי שלא למד לימודי תיאולוגיה. מכיוון שהיו בו ציטוטים רבים מחיבורים של היהודים, הוא הפך למקור חשוב שממנו למדו אנוסים מסורות ומקורות יהודיים⁹⁷.

הספר "מורה דרך לחוטאים"⁹⁸ דן בתכונות הנעלות של האדם ובדרכים שיש בהן כדי למלט את הנפש מן החטא. מ"מורה דרך" זה הוציאו האנוסים תוכני תפילות, ביניהן תפילות שנהגו להתפלל ביום הכיפורים⁹⁹.

הספר הפופולארי "ראי הנחמה" הכיל ציטוטים נרחבים מכתבי הקודש של היהודים¹⁰⁰. הוא היה מבוקש מאד גם במאות הי"ז והי"ח. קשה מאד היה להשיגו, ומי שהצליח לרכוש אותו נחשב למאושר¹⁰¹. לגבי ספר זה מעניינים דברי פרנסיסקה דה קארוואחאל, על מטת העינויים בכלא של האינקוויזיציה: "...y que ella encomienda a Dios su alma y ofrece éste martirio al que el libro ..."¹⁰² de Espejo de Consolación ha leído que padecieron los Macabeos ...". והיא מפקידה את נשמתה בידי אלוהים ומגישה קרבן זה ככתוב בספר ראי הנחמה שהיא קראה, על העינוי שהתענו המקבים..."]. אִשָּׁה אומללה זו מצאה נחמה מעטה במה שזכרה מספר זה, ברגעי המשבר הגדול בחייה ובאמונתה. אין אפשרות לקבוע בהחלטיות לאיזה חיבור התכוון קארוואחאל הצעיר כשהוא מציין את ה-"Diálogos del Amor de Dios" ("שיחות על אהבת אלוהים"). סביר להניח שהוא התכוון לאחד התרגומים לספרדית של ספרו של יהודה אברבנאל¹⁰³ המכונה גם "לֶאֱוֹן אֶפְרָא" [לאון העברי] בשם "שיחות על אהבה"¹⁰⁴ ("Diálogos de Amor", ובמקור האיטלקי: "Dialoghi de Amore"); אף שקארוואחאל הצעיר מציין שאלו הם דיאלוגים של אהבת אלוהים. ייתכן שהתוספת "לאֱלוֹהִים" באה לרמוז לאינקוויזטורים שמדובר בספר בעל מסר דתי; אך ייתכן גם שהוא מתבסס על מה שמשמע מהכתוב בספר, "שהתכלית העליונה של האהבה, הממלאת ככוח עליון את העולם כולו, היא לפי זה זיווג של הבריא והבריות עם אותו יופי עליון (שהוא גם טוב עליון ושכל עליון) הקיים באלוהים. בזיווג זה, המהווה את פעולת הרצון והתבונה כאחד, אהבה שכלית לאלוהים (ובתרגום האיטלקי: Amore intelletuale di Dio) – חושק ומתענג גם אלוהים"¹⁰⁷. קארוואחאל הצעיר העיד שטומס דה פונסקה אמר ש"אלוהים הוא רוח טהור" (במקור: siendo Dios espíritu purísimo), ואולי התכוון בכך שאלוהים הוא שכל עליון¹⁰⁸. אך ייתכן גם שהוא השתמש בביטוי המופיע בתרגום לספרדית של ה"שיחות" והמיוחס לסופיה (המייצגת את החכמה, ומשוחחת עם פילוני, בספרדית: Filon, המייצג את המאהב. סופיה היא הנאהבת): "El amor es un espíritu vivificante que penetra el mundo entero y ...". [האהבה היא רוח מְחַיֶּה החודרת לעולם כולו ומקשרת את היקום כולו] (הדגשה שלי). המשפט שלעיל מופיע בשיחה השנייה (משלושת השיחות), ובשיחה השלישית מדגיש ר' יהודה אברבנאל את אהבת אלוהים לכל הבריות שברא.

אם אכן מדובר בספרו של יהודה אברבנאל נתקשה גם לקבוע איזה תרגום הגיע לידינו של קארוואחאל הצעיר. ספר זה זכה לשלושה תרגומים לספרדית במאה הט"ז¹⁰⁹, שונים מאד מצד רקע עשייתם והופעתם¹¹⁰. המתרגם הראשון היה גדליה אבן יחיא, יהודי איטלקי שומר מצוות ומחברם של ספרים עבריים, בן

לאחת המשפחות הנודעות של מגורשי ספרד ופורטוגל. המתרגם השני היה קארלוס מונטסה (Carlos Montesa), אציל ספרדי משכיל, שלימד פילוסופיה ומשפט בסלמנקה¹¹¹. המתרגם השלישי היה גארסילאסו אינקה דה לה ווגה (Garcilaso Inca de la Vega), היסטוריוגרף ספרדי-פרואני¹¹², מהגר שבא מהעולם החדש והתאזרח בספרד ובלשונה וכתב בה כדי למלא יעוד שהטיל על עצמו: להקים זכר למלכות האינקה ולתרבותה שהספרדים החריבוה¹¹³.

תרגומו של גדליה אבן יחיא הופיע לראשונה בִּנְצִיָּה בשנת 1560. על שער התרגום כתוב שהספר "מוגש להוד מלכותו פיליפו"¹¹⁴. צודק דורמן בטענתו ש"בין כל הזכויות והפרדוקסים החריפים שתולדות יהודי ספרד מלאים אותם, מזדקר גם הפרדוקס הזה שהיהודי גדליה אבן יחיא, דור שלישי למגורשי ספרד ופורטוגל, המיטיב לזכור את השְׁמִדוֹת ואת הגזירות שפגעו שם בבני עמו ... מקדיש משום מה ספר זה לשליט שהתאכזר ליהודים וירד לחייהם בכל מקום שידו הגיעה אליו"¹¹⁵, וגם האנוסים בספרד ובעולם החדש הכירו את ידו הקשה והאכזרית.

בדברי ההקדמה של המחבר וּלְאַחַר דברי השבח למלך פְּלִיפּה¹¹⁶, אומר גדליה אבן יחיא כי הספר דן ב"אהבה אלוהית"¹¹⁷, ומביע "באופן קתולי (Católicamente) את דעותיהם של הפילוסופים בנושאים אלה"¹¹⁸.

הקדמה זו מעוררת תמיהה¹¹⁹ נוספת, אך ייתכן מאד שהקדשה למלך פליפה והקביעה של המתרגם שה"דיאלוגוס" דן באהבה אלוהית באופן קתולי – בא להכשיר את הספר בעיני השלטונות, בעיני האינקוויזיציה ובעיני קוראי הספרדית¹²⁰. אך, כפי הנראה, לא זכה התרגום הזה לתפוצה גדולה, ואפילו לא בא בגבול ספרד, כי לא היו לו האישורים והגושפנקות שנדרשו הן ע"י האינקוויזיציה והן ע"י הרשות הממלכתית¹²¹. ייתכן שעותקים בודדים הוברחו לספרד אך, כאמור, סביר להניח שהספר לא הגיע לידי המשכילים הספרדים. הוכחה לכך – המתרגם השני, מונטסה, לא ידע כלל על קיומו¹²². ואם כך, אין להניח שתרגום זה דווקא, הגיע אל העולם החדש.

התרגום של מונטסה¹²³ שונה באופיו מתרגומו של גדליה אבן יחיא. בשער ציין המתרגם כי הספר נשלח אל פרנסיסקו גאסקה סאלאסאר (Francisco Gasca Salazar), אינקוויזיטור אפוסטולי של מלכות ארגון ופרופסור באוניברסיטת סלמנקה. כמו־כן כתב ש"זה ספר מועיל מאד ומהנה גם להדיוטות וגם לכוהני דת". כשרותו של הספר נבדקה ע"י המועצה המלכותית. אחרי השער בא ההכשר הכנסייתי (Aprobación) שניתן ביולי 1582. מעובדה זו ניתן להבין שחלף זמן רב עד שסיימו את כל בדיקות ה"כשרות" ואפשרו להדפיסו. בכתב ההכשר מטעים אחד הבודקים, הנזיר חֶרֶוֹנִימוֹ דֶּה גוּאַדַּלּוּפֶּה (Jerónimo de Guadalupe), כי ה"דיאלוגוס" מכיל הרבה דברים "שהם בחזקת דוקטרינה בריאה דקה

ומהנה"¹²⁴. באיגרת המופנית אל האינקוויזיטור האפוסטולי, ושחברה אחרי ההכשר הכנסייתי, מציין המתרגם, בין היתר, כי אף שתרגם את הספר מאיטלקית, "הוא טרח להסיר ממנו את צעיף לשונו האיטלקית", ובשוותו לו צבע "a la Española" גילה את תמונתם האמיתית של הדיאלוגוס הללו¹²⁵. האיגרת הארוכה גדושה סממנים הומניסטיים שמגלים משהו מרקעו ההשכלתי של מונטסה.

בין האישורים להדפסת הספר מופיע גם ה-"Privilegio" (זכות) המלכותי שבלעדיו אין להדפיס את הספר. בתעודה אחרונה זו נקבע כי הספר מותר להדפסה ולמכירה באימפריה הספרדית במשך עשר שנים בלבד¹²⁶. נראה איפוא, שתרגום זה יכול היה להגיע בראשית שנות ה-90, ואולי לפני כן, לספרד החדשה ולהימצא בידי משכילים שהושפעו מרוח הרנסנס.

מבחינה פילוסופית רואה מונטסה את עיקרו של הספר בזיקתו למשנת אפלטון. בעיניו מציג יהודה אברבנאל את משנת אפלטון בטוהרתה.

את ההקדמה שלו מסיים מונטסה בברכה נוצרית כהלכתה בקבלו על עצמו את "הצנזורה הצודקת ואת תיקונה של האם הקדושה" של הכנסייה, "בת זוגתו של ישוע הנוצרי"¹²⁷. גם בנספח שלו מושך מונטסה חוט של דתיות נוצרית, ומגיש לקהל הספרדי צורה קתולית (בלי לשנות את הטקסט) ע"פ נוסח הקונטרפֿורְמַצְיָה הספרדית בגוונה ההומניסטי. בכך התרחק מאד מונטסה מהתרגום האיטלקי הראשון ומהמתרגמים לצרפתית (אותם הכיר), שסיווגו את הדיאלוגוס לסוג הספרות של האהבה החצרנית, האריסטוקרטית – בדרגתה העילאית, האפלטונית¹²⁸.

אם זהו הספר שהגיע לידי קארוואחאל הצעיר לא גִדע בוודאות. אם כן, נוכל ללמוד פן נוסף של עולמו הרוחני, אך אין ספק כי לא מחיבור זה יכול היה ללמוד מה שרצה ללמוד על היהדות, עיקריה ומצוותיה¹²⁹.

התרגום של גַאֲרְסִילַאסוֹ אֵינְקָה דה לה נֶגָה (1539-1616) הופיע בשנת 1590 (מהדורה שנייה)¹³⁰. העובדה שתרגום שני לספר של יהודה אברבנאל מצא מו"ל והופץ בעולם הספרדי מצביע על כך שלדיאלוגוס היה ביקוש בזמן ההוא. גם תרגום זה צוייד כדין באישורים הדרושים שבלעדיהם, כאמור לעיל, נבצר אז מכל מחבר לפרסם משהו מפרי עטו. באישור הכנסייתי¹³¹ צוין שהספר מכיל דברים הרבה של "פילוסופיה טובה", ומכיוון שתוכנו אינו מעורר שום חשדות מצד האמונה הקתולית, ניתנת הרשות להדפיסו. ואילו המתרגם ציין כי במלאכת תרגום זה ביקש להיות מופת בעיני נתיני המלך בעולם החדש בכלל ובפרו בפרט. ואמנם מתאים שדווקא תרגום זה יהיה מופץ בספרד החדשה, ואולי זהו הספר שהגיע לידי קארוואחאל הצעיר.

בניגוד למתרגם הקודם, שומר גארסילאסו אינקה דה לה נגה את זהותם היהודית של בעלי הדיאלוג – פילוני וסופיה¹³² ואינו מטשטש אטימולוגיות עבריות הנזכרות במהלך שיחתם¹³³. המימד החדש שמתרגם זה נתן לתרגומו מצביע על הרוח האינדיאנית של "נוצרי חדש" זה¹³⁴, שהוקסם משיטתו הדיאלקטית של יהודה אברבנאל למזג דברים של שוני וניגוד בתוך מערכת קוסמולוגית המקיפה את הכל, בהיות הכל מונע ע"י אהבה שאין מקום פנוי ממנה. תפיסה אוניברסליסטית זו של י. אברבנאל, שהייתה מעוגנת באחת ממגמות היסוד של הרנסאנס האיטלקי המאוחר¹³⁵, עשויה הייתה לקסום לבן-תערוכת כמו גארסילאסו, שכן, הוא עצמו היה זקוק לה למען התערותו בעולם לא לו – העולם האירופי.

תרגום כזה יכול היה לקסום גם למשכיל אנוס כמו קארוואחאל הצעיר. בשנת 1592 הופיע בסלמנקה ספרו של הנזיר האוגוסטיני קריסטובל דה פונסקה (Cristóbal de Fonseca) שחי בין השנים 1550?–1621, איש טולדו – "Tratado del amor de Dios"¹³⁶ (מסה על האהבת אלוהים). ספר זה זכה לתפוצה רבה בספרד אף על פי שאינו אלא אוסף של מימרות ומליצות שהיו שגורות אז בפי המטיפים בכנסיות ושעניינם היה, בדרך כלל, ה-Credo, ה"אני מאמין" הנוצרי. ייתכן שהספר שלואיס דה קארוואחאל מציין בעדותו הוא ספר זה, אף כי הוא מכונה Tratado ולא Diálogos. הסיומת של שם ספרו של נזיר אוגוסטיני זה זהה למה שרשום בפרוטוקול משפטו של קארוואחאל הצעיר (de Dios); אך לא נראה לי סביר שקארוואחאל הצעיר התכוון לספר זה, גם אם קרא אותו, כי היה זה ספר, שכאמור, עוסק ב"אני מאמין" הנוצרי ולכן היה ספר "כשר" שלטענת ל. ג. דה פרודיאן זכה לתפוצה רבה בפרו בין האנוסים מקיימי מצוות במאה הי"ז¹³⁶.

ספר נוסף שקארוואחאל הצעיר מציין בעדותו כספר שממנו אפשר ללמוד איך לקיים את דת משה היה "ספר החכמה" (el libro de la sabiduría)¹³⁷, זהו, כפי הנראה, ספר "חכמת שלמה" מן החיצוניים¹³⁸. מכיוון שספר זה כלול בין כתבי הקודש של "הברית הישנה", כהגדרת הקתולים את התנ"ך, הרי זה ספר "כשר". לואיס קרא אותו בתרגום לספרדית¹³⁹. לדעתו זהו ספר ה"מיעץ עצות טובות איך לקיים את דת משה"¹⁴⁰; והרי מגמות ספר זה היו לחזק את היהודים הנאמנים לתורה, לגנות את ההתבוללות ולהוכיח את אפסות האלילים¹⁴¹. כאמור לעיל, קארוואחאל הצעיר ראה בנצרות אלילות.

סביר להניח שאנוסים מקיימי מצוות מצאו עניין באותם פרקים המתארים את המכות שהנחית אלוהים על המצרים עובדי האלילים וכן הרחוקים מן החכמה האמיתית, לעומת הטוב שהרעיף על בני ישראל, וכן מהפרקים השופכים בוז ולעג שנון על עושי הפסילים ועל אלה העובדים להם¹⁴². להלן נראה שהאנוסים

בספרד ובספרד החדשה ראו ארצות אלו כמצרים של זמנם, ואת הנצרות כעבודת האלילים של זמנם.

קארוואחאל הצעיר מציין בזיכרונותיו כי גילה במנזר, שבו ריצה את עונשו אחרי המשפט הראשון, ספרים רבים ובעלי ערך. בין הספרים מצא עניין רב בפירושים לתנ"ך של הנזיר הדומיניקאני אוֹלָאסטר, (הוזכר לעיל), ושל הנזיר הפרנססקאני ניקולאוס מְלִיָּה (בספרדית: Nicolás de Lyre או: Lira ובלטינית: Nicolaus Lyramus¹⁴³). קארוואחאל מספר כי באותו זמן רכש אב המנזר, שבו שהה, את ה"פירושים בהמשכים לכל כתבי הקודש"¹⁴⁴ מידי מטיף פרנססקאני אחר¹⁴⁵. מספר מונומנטלי זה למד קארוואחאל בשקידה רבה וגילה בו מקורות יהודיים רבים. כידוע, השתמש פרשן מלומד זה (ניקולאוס מלירה) במקורות עבריים, ובמיוחד בפירוש רש"י, לצורך כתיבת פירושו הגדול ה-Positillae¹⁴⁶. קארוואחאל הצעיר תרגם קטעים שלמים מהפירוש הזה לתנ"ך שתורגם לספרדית והפיץ אחר כך ידע זה בין חבריו ותלמידיו.

בספריית המנזר היו כרכי וולגטה רבים ומהם למד קארוואחאל ותרגם בשקידה קטעים רבים, במיוחד מספרי הנביאים ומהספרים החיצוניים. את ספר ישעיהו למד בעל פה, בשלמות. בנוסף לספר זה הוא גילה עניין רב בספרים ירמיהו, יחזקאל, יואל, זכריה, חגי ומלאכי, דניאל; ומהחיצוניים תרגם קטעים שלמים מספרי ברוך, טוביה, יהודית, חשמונאים (מקבים) ועזרא הרביעי.

ספרים כמו טוביה ויהודית התחבבו במיוחד על האנוסים. הם התרשמו מייסורי טובית בגלות אשור ושמחו שטוביה בנו זכה לראות בחורבנה של גִּינְהָה. ההקבלה למצבם ברורה: הם ראו עצמם בדמות טובית וטוביה וציפו לראות במפלת גִּינְהָה החדשה – ספרד וכנסייתה. בספר יהודית מצאו עניין אולי משום שהצום של יהודית סייע להבאת הישועה, והרי צום היה אחד מעמודי התווך של כל מערכת קיום המצוות שלהם¹⁴⁷. הם האמינו שכמו יהודית גם הם יזכו בזכות התעניות לגאולה ולישועה, אולי עוד בימיהם.

גם עזרא הרביעי, מהחיצוניים, שמופיע גם הוא בוולגטה, עשה רושם רב על קארוואחאל הצעיר ועל כל האנוסים בני דורו ובדורות המאוחרים יותר¹⁴⁸. בני דורו של קארוואחאל, ובעיקר תלמידיו, מצאו בספר זה מסר לבני דורם: חטאי בני ישראל המתוארים שם נראו בעיניהם כמכוונים לנוצרים החדשים האנוסים. בחייהם בספרד החדשה ראו את השתקפות של עונש הגלות, ובסבלותיהם ראו אותות המבשרים את ימות המשיח¹⁴⁹. ייתכן גם כי העובדה שספר זה לא נחשב לקאנוני¹⁵⁰ ע"י הכנסייה השפיע עליהם לא פחות מאשר השפיעו תוכן של הנבואות הכלולות בו.

בין הספרים בספריית המנזר – ביניהם ספריהם של אריסטו, ורגיליוס, פלוטרכוס, וכמובן, חיבוריהם של גדולי הכנסייה אוגוסטינוס, הירונימוס

ואחרים – היה גם הספר "קדמוניות היהודים" של יוסף בן מתתיהו¹⁵¹. ממנו למד קארוואחאל הצעיר פרקים מתולדות עם ישראל.

ראוי לציין כי חלק מספרי התנ"ך (בלטינית) והספרים החיצוניים, וקטעים מספרי דת נוצריים שמהם למדו גם יהדות, היו בידי האנוסים בני זמנו של קארוואחאל הצעיר, עוד לפני כליאתו ולפני הפצת הכתבים והחיבורים שהעתיק ותרגם בזמן שהותו במנזר. הזכרתי לעיל את הליסנסיאדו מנואל דה מוראלס שהביא אל העולם החדש תרגומים של החומש ושל ספר תפילות. אלפונסו טורו טוען כי בידי הזקן אנטוניו מאצ'אדו, (שהוזכר לעיל), היו, בין היתר, ספרו של לואיס דה גרנדה "El Símbolo de los Apóstoles", ספר נוצרי נוסף בשם "Consuelo y Rosario Espiritual", ספר תפילות שחובר בספרד וגם מזמורי תהילים בודדים¹⁵². מן הדין לציין כי על כל הספרים שטורו טוען שהיו בידי מאצ'אדו, לא מצאתי סימוכין בתיקים שקראתי. הספרים האלה (למעט ספר תפילות ומזמורי תהילים) הם ספרי Credo ("אני מאמין" נוצרי) ותפילות שנהגו להתפלל מהם בימי ראשון ובזמן טבילת רך נולד.

ס. ליבמן כתב בספרו "היהודים במכסיקו ובאמריקה המרכזית"¹⁵³, שגם "שבט יהודה" של שלמה בן וירגה, שתורגם לספרדית¹⁵⁴, היה מקובל מאד בספרד החדשה. ליבמן אינו מציין החל ממתי הגיע ספר זה לשם, אם כבר במאה הט"ז או מאוחר יותר. הוא גם אינו מציין את מקורותיו. ראוי לציין כי בספרד החדשה במאה הט"ז לא היו בנמצא ספרים של יהודים, לא מתורגמים ובוודאי לא במקור, למעט ספריהם של יהודה אברבנאל ושל יוסף בן מתתיהו שהוזכרו לעיל. עלי לציין שלא מצאתי סימוכין לטענת ליבמן בתיקים שקראתי.

אם, בכל זאת, הגיע ספר זה לידי אנוסי ספרד החדשה כבר בסוף המאה הט"ז, ואני מפקפק בכך¹⁵⁵, אזי תתעורר השאלה מה מצאו בו אנוסי ספרד החדשה שנתחבב עליהם. יתכן שהן בסיפורים ההיסטוריים והן באלה שבדה מליבו ברוח הזמן¹⁵⁶, הם מצאו נחמה וחיזוק בכתוב על השגחת האל על עמו, ואף למדו מהויכוחים המשובצים בו מה לענות למתנגדיהם¹⁵⁷. מן הדין לציין כי יהודים שחיו בגלות, הן משכילים, הן מקובלים והן פשוטי העם, מצאו נחמה בחיבור זה.

שלמה בן וירגה ליקט בספרו סיפורי גזרות, שמדות ופורענויות שנחתו על עם ישראל מסוף ימי בית שני ועד לימיו. הוא תיאר מעשי חסידים שעמדו בניסיון, וגם כינס סיפורים על הצלת קהילות שלמות בדרך נס. כל זה יכול היה ללמד את אנוסי ספרד החדשה שהם אינם יוצאי־דופן בתולדות האומה, ושעליהם להתגבר ולצפות לחסדי שמים.

חלק גדול מהסיפורים ב"שבט יהודה" הוקדשו לזיכרונות על יהודי ספרד מלפני הגירוש. כוונת המחבר הייתה לספר על שמדות וגזרות שעברו על

היהודים בגלות זו כדי שהיהודים יבקשו מחילה על עוונותיהם¹⁵⁸. גישה זו "דיברה" אל האנוסים, שלא הפסיקו להתפלל לאלוהים ולבקש ממנו מחילה וכפרה על עוונותיהם שלהם, כולל על עוון הגירתם לגלות חדשה – אל העולם החדש. נראה גם שגישתו החיובית והאוהדת של המחבר לאנוסים, כפי שבאה לביטוי בספר¹⁵⁹, עודדה אותם מאד. ומאידך – שלמה בן וירגה נתן ביטוי חריף לחוסר אמונתו בגאולה הקרובה, העכשווית, ולעג ל"משיחים" שצצו, אולם אין הוא מעלה דרך גאולה אחרת. גישה זו הייתה מנוגדת לחלוטין לאמונתם העמוקה של אנוסים אלו בגאולה הקרובה. מבחינת אמונתם של האנוסים – אין זו הנקודה הבעייתית היחידה בחיבור זה. אך אם ליבמן צודק בטענתו, והספר אמנם זכה לפופולריות בין אנוסי ספרד החדשה, אזי מותר להניח כי השפעת ההיבטים האחרים שצוינו לעיל – היו מכריעים מבחינתם.

במאה הי"ז היו בידיהם ספרים נוצריים מובהקים שגם אותם קראו, כי הם מצאו בהם נקודות תורפה בנצרות¹⁶⁰.

לאור כל האמור ניתן לומר, שכמעט רוב רובה של הספרות הדתית שהאנוסים קראו הייתה ממקורות נוצריים ובלבוש נוצרי, החל מספרי התנ"ך, הספרים החיצוניים (בתרגום לטיני או ספרדי), ספרי פרשנים ומטיפים נוצרים, ספרי תפילה של נוצרים, ועוד. ואף כי האנוסים ידעו לברור יפה מה מבחינתם עיקר ועל מה יש לפסוח, – עצם הקריאה בחומר זה השפיע, החדיר וביסס מונחים ומוסכמות תאולוגיות נוצריות.

5. השפעת הנצרות הקתולית על אמונתם היהודית של האנוסים:

חייהם בקרב הקתולים במשך דורות וניתוקם המלא כמעט מיהודים חיים ומכל דבר יהודי מקורי עשו את שלהם, ולתוך יהדותם חדרו, כאמור, מושגים לקוחים מהנצרות שהיו זרים לחלוטין ליהדות המסורתית-נורמטיבית.

האמונה שאפשר להיוושע בדת משה (ובקיום מצוותיה) היא דוגמה בולטת של מונח שחדר לעולמם היהודי מהתאולוגיה הקתולית. כאמור לעיל האנוסים נהגו לכרוע על הברכיים בזמן התפילה, כמו שנהוג בכנסייה. השימוש בביטוי "Santo" (קדוש) שבו כינו את אבות האומה, את המלכים והנביאים, גם הוא נוהג נוצרי¹⁶¹. את קורבנות האינקוויזיציה העריצו כ"מרטירים", בנוסח הערצתם של הנוצרים את מקדשי השם שלהם¹⁶².

לגן העדן והגיהנום שביהדות נוסף הפורגטוריום, אותו שלב בינים, פרוזדור, שבין גן העדן לגיהנום. מושג זה אינו קיים ביהדות. ועוד: את האנוסים שנהגו לקיים את כל המצוות שהכירו, כינו "Siervos del Señor" [עבדי האדון]¹⁶³. ביטוי זה מקובל אצל הנוצרים המכנים כך את האדוקים בדתם¹⁶⁴.

נראה שבכל אלה יש לראות ביטויים מובהקים של אקולטורציה ובלבול דתי, ואולי אפילו אפשר לומר שהם פיתחו מנהגי פְּלֵאִים (יהודיים-נוצריים).

דוגמה בולטת של בלבול דתי אפשר לראות בהתנהגותו של הֶרְנַנְדוֹ אֶלֹנְסוֹ שהוזכר לעיל. בשנת 1528 הוא אסר על אשתו לבקר בכנסייה בזמן מחזור החודשי¹⁶⁵. אולי הוא פירש את האיסור המופיע בויקרא י"ב/2-4 כאיסור שיש לקיימו גם לגבי הכנסייה¹⁶⁶. גם בהכרזת החסד המאוחרת (משנת 1621) צוין, שהימנעות מביקור בכנסייה מסיבות של טומאה היא עברה "יהודית" שעליה יש לדווח לאינקוויזיציה.

בסופו של דבר, החיים הנוצריים שהאנוסים חיו בפרהסיה, מלאו ברוב המקרים את החלק הארי של קיומם, חדרו לתוך דרכי חשיבתם והשפיעו על אמונתם בדת משה¹⁶⁷.

6. פעילות להחזרת משומדים ממוצא יהודי לתורת משה ול"גיור" גויים: עדויות רבות במשפט השני של קארוואחאל הצעיר מצביעות על העובדה שהאנוסים ראו חובה קדושה לעצמם להחזיר את אחיהם, נוצרים חדשים ממוצא יהודי, לאמונה בדת משה ולקיום מצוותיה. הם נהגו לומר להם שרק בתורת משה תימצא תשועה לנפשם ולא ב"דת החסד" של ישוע-משיח.

למען החזרת משומדים מבני עמם לחיק תורת משה היו האנוסים מקיימי המצוות מוכנים לסכן את עצמם, והיו כאלה שנפלו בידי האינקוויזיציה בשל כך. מאידך, אם התברר למישהו שכבר עשה ניסיון כזה ונכשל ובשל כך חייו שלו עמדו בסכנה – אזי, בדרך כלל, לא היה מהסס ומנסה לחסל את הַמִּסְכָּן אותו, ואפילו היה מוכן לרצוח אותו כדי לשמור על עצמו, על סודו ועל אחיו לאמונה. כשסכנת האינקוויזיציה מרחפת מעל לראשיהם לא היה, מבחינתם, פגם ברצח שיבטל את הסכנה. מן הדין לציין שלא כולם הסכימו לכך, או שהיו מוכנים להרחיק-לכת עד כדי כך.

בתיק משפטו של חורחה דה אלמידה יש עדות על רצח מסיבות אלו. מנואל דה לוסנה סיפר בעדותו איך רצחו שפחה כושית שכינתה את גומס אדונה "יהודי"; אלמידה ומנואל דה מוראלס (שהיו נוכחים במעמד זה) החליטו אז, ובהסכמת גומס, לרצוח את השפחה, וכך עשו¹⁶⁸.

עדות משמעותית יותר מצויה בתיק המשפט השני של קארוואחאל הצעיר: אותו מנואל דה לוסנה וידידו מנואל גומס נאוארו ניסו להחזיר ליהדות את דומינגו גומס (אחיו של נאוארו), אך משומד זה עמד בסירובו והביע את אמונתו בישוע. קטלינה אנריקס, אשתו של לוסנה הציעה להם להרעיל את המשומד¹⁶⁹ ולמנוע ממנו שיסגיר אותם. קארוואחאל הצעיר, ששמע על כך, התנגד וטען כי בתורת משה כתוב "לא תרצח"¹⁷⁰.

דומינגו גומס לא נרצח, הוא הלשין עליהם ומנואל דה לוסנה נעצר¹⁷¹, ומעצרו גרר מאסרים של רבים. אך גם לפני המקרה הזה היה מנואל דה לוסנה פעיל בהחזרת אנוסים לחיק תורת משה. הוא קנה עבור חברו חואן דה קאסאל (Juan de Cassal) את ה"סימבולו" של לואיס דה גרנדה, ובעזרתו לימד לוסנה את חברו זה את תורת משה¹⁷². חבריו של לוסנה הזהירו אותו שלא ינסה "לייחד" את האיש הזה, כי הוא 'ויסקאינו' ובני עירו ידועים כ"יהודים רעים", אבל לוסנה התעלם מהזהרתם¹⁷³.

גם טומס דה פונסקה עסק בהחזרת משומדים לחיק תורת משה וקארוואחאל הצעיר העיד על כך¹⁷⁴.

איסבל, אחותו של קארוואחאל הצעיר, ניסתה להחזיר אל תורת משה קרוב-רחוק של משפחתם בשם פליפה נוניס (Phelipe Nuñez). ניסיון זה הסתיים במעצרה, בהסגרת המושל קארוואחאל לידי האינקוויזיציה ובמעצרו של רוב בני משפחת קארוואחאל. כאמור לעיל (בפרק ג), משפטיהם התנהלו בין השנים 1589–1590¹⁷⁵.

האנוסים לא הסתפקו בהחזרת נוצרים חדשים ממוצא יהודי אל חיק תורת משה. הם ניסו גם "לייחד" נוצרים ותיקים, ממוצא נוצרי, אף כי סכנת מוות ריחפה מעל ראשי כל אלה שלקחו חלק בניסיון כזה. לא היה טקס גיור. הם הסתפקו בכך שהמתייחד ילמד מפיהם את תורת משה כדי שידע איך לקיים את מצוותיה. דניאל בנִיטֶס (Daniel Benítez) בן ה-19 סיפר לחוקריו שהוא החל להאמין בדת משה לאחר ששוכנע לכך ע"י קארוואחאל הצעיר¹⁷⁶.

קארוואחאל הצעיר "גייר" בדרך זו את הכומר פרנסיסקו לוֹנֶה, חברו לתא בכלא של האינקוויזיציה¹⁷⁷, ואיש זה לא הסגיר את קארוואחאל גם כשזה נתפס בזמן שחילל צלב. הוא נחקר ועונה, אך הצליח להעלים את חלקו של קארוואחאל בהתייחדותו.

המלשין והמסית לואיס דיאס סיפר, כי בראותו שקארוואחאל הוא "יהודי גדול", כהגדרתו¹⁷⁸, החליט לדובב אותו ולהוציא ממנו כל מה שניתן. כדי להצליח במזימתו העמיד פנים כאילו גם הוא מעוניין להתייחד, וביקש מקארוואחאל שילמד אותו את חוקי דת משה. תגובתו של קארוואחאל ראויה שנביאה בשלמות: "... y entonces se hincó [Carvajal] de rodillas llamando a Adonay y abrazó a éste y dijo: agora quiero morir por la Ley del Señor pues he hallado a quien enseñarla y declararla". ["... ואז הוא (קארוואחאל) כרע ברך וקרא (בשם) אֲדוֹנֵי, וחיבק אותו ואמר: עכשיו אני רוצה למות למען תורת האדון, כי מצאתי את מי ללמד אותה ולהצהיר (עליה)"]¹⁷⁹.

ראוי להעריך את מידת ההקרבה שגילה קארוואחאל הצעיר בלהיטותו לייחד נוצרי זה אפילו בכלא של האינקוויזיציה. מעשה "הגיור" הסתכם בכך שהוא

לימד אותו מצוות שיש לקיימן וּדְרִבֵּן אותו לקיימן. זו הייתה כנראה הדרך המקובלת "לגייר" גויים ולצרפם אל קהל האנוסים¹⁸⁰.

כבר בשנות הארבעים האשימה האינקוויזיציה אנוסים אחדים ב"גיור" אינדיאנים. לא ידוע לנו הרבה על "גיורים" כאלה¹⁸¹, ואם אמנם היו.

ייתכן כי פעולות מסוימות שנעשו בקרב האינדיאנים, ושהאינקוויזיציה ראתה בהם מעשי "גיור", היו פעולות שהצביעו על רצונם של האנוסים לפגוע בפעילות של הכנסייה בקרב האינדיאנים ובשלטונה בהם, ולא דווקא מעשי "גיור". אך ייתכן גם שהאנוסים קירבו אינדיאנים לדת משה בדרך זו או אחרת, מסיבות של הגנה עצמית, ולא ראו בהם אנוסים כמוהם; וגם במעשים אלו הסתכנו והמוות ריחף מעל לראשיהם. אפשרות זו נראית סבירה כשמדובר בעבדים אינדיאנים שהתגוררו בבתייהם. במקרים כאלה אפשר גם להניח שאולי הוכנסו עבדים אלה בסוד יהדות אדוניהם, ואולי אפילו בוצע איזה טקס דומה למילה, כגון הקזת טיפות מדמם של העבדים. לדם הייתה משמעות דתית מיוחדת אצל האצטקים. האנוסים, שניסו למנוע מעבדיהם שיסכנו אותם, בשיחות אקראי, על "מעשים מוזרים" שהם רואים בבתי אדוניהם, הכניסו אותם לסוד יהדותו של בעל הבית ובני משפחתו; ואם הוקז מדמם של אינדיאנים אלו – מובטח היה שהם ישמרו על שתיקה, בשל אותה משמעות לקשר הדם בעיניהם.

הלהיטות "לגייר" גויים עוררה את השתאותם של חוקרים קתולים אפילו במאה העשרים. מבחינה זו מאלפים דבריה של החוקרת לוֹסֶיָה גֵרְסֵיָה דה פֶּרוֹדֵיֶאן, וראויים הם שיובאו בשלמותם: "Sin embargo, si nos detenemos a pensar en el proselitismo que los judaizantes desarrollaban ..., **nos sentíamos asombrados y hasta admirados** de la inmensa vitalidad de este pueblo que en medio tan adverso y poco propicio a sus fines, no solo no se resignaba a permanecer en actitud pasiva, sino que por lo contrario, se lanzaba a tomar la ofensiva tratando de llevar a sus filas nuevos adeptos. Sin duda su afán proselitista constituía una poderosa corriente subterránea que iba minando vorazmente los cimientos de la heterogenea y bulliciosa sociedad colonial"¹⁸² [וּבְכָל זאת, אם נחשוב על מעשי הגיור שהמתייהדים פיתחו ... נוכל רק להתפלא ואפילו להעריץ את החיוניות האדירה של עם זה, שבתוך סביבה כל כך עוינת ולא מתאימה למטרותיו, לא רק שלא ויתרו ונשארו בעמדה סבילה, אלא להיפך, הם הסתערו בניסיון לצרף לשורותיהם מאמינים חדשים. אין ספק שתשוקתם לגיור היוותה יסוד לזרם תת-קרקעי שהלך ומיקש בלהיטות את היסודות של החברה הקולוניאלית המגוונת והרעשנית"]. (ההדגשות שלי). נציין שיש הגזמה גדולה באמירתה בכל הנוגע ל"מיקוש היסודות של החברה הקולוניאלית".]

7. נכונות למות על קידוש השם:

אורח החיים היהודי שקיימו במחתרת שלומי אמוני ישראל בספרד החדשה העמיד אותם בסכנת מוות. ונשאלת השאלה האם אמונתם בתורת משה הייתה מושרשת בִּיה ער כדי הקרבת חייהם למענה.

אין ספק שאנשים אלה היו מודעים היטב למצבם. צוין לעיל (בפרק ד) שהם נקטו את כל האמצעים האפשריים ושמרו על כל כללי הזהירות שרק אפשר להעלות על הדעת כדי למנוע מעצמם סכנה שלא לצורך. יתר על-כן, לפעמים הם ויתרו על קיום מצוות אם התעורר חשש שיתגלו. אך, כאמור לעיל¹⁸³, משנמנע מהם לחיות על פי כללי דת משה כפי שהכירו וקיימו אותם בדרך כלל, רבים מהם השלימו עם התחושה, שההזדהות הנפשית-פנימית עם המורשת היהודית חשובה יותר מעצם קיום המצוות. האמונה שבלב, כהגדרתם, הפכה לעיקר, ואנוס נחשב ל"יהודי" אם הוא "מאמין בליבו". אמונה זו בכוונות שבלב כתחליף לקיום מצוות, לקיום אורח-חיים יהודי שעיקרו מצוות מעשיות, מוכיחה, אולי, שלא תמיד הם היו מוכנים למות למען אמונתם.

מאידך, ידע כל אחד מהם שנתפס ע"י האינקוויזיציה פעם אחת, נידון והוחזר אל חיק הכנסייה כמתפטר עמה, שאם יתמיד ב"כפירתו היהודית" וייתפס שנית – דינו מוות בשרפה. העובדה שרבים לא ויתרו על אמונתם בדת משה גם אחרי שנתפסו פעם אחת והופיעו באוטו דה פה, עמדו בו בטקס המשפיל של התכחשות ל"כפירתם היהודית", והוחזרו רשמית אל חיק הכנסייה, והמשיכו לקיים בסתר את תורת משה, כמו שנהגו לעשות לפני משפטם הראשון – מצביעה על נכונות מודעת לשלם בחייהם על אמונתם¹⁸⁴. אך ברגעים הקשים ביותר, כשעמדו להישרף חיים בייסורים קשים – העדיפו רובם לחזור למראית עין בתשובה, ו"לקבל את הצלב" ולזכות בחניקה ע"י התליין לפני שרפת גופם¹⁸⁵. מעטים עמדו בסירובם ובאומץ רב העדיפו להישרף חיים ולא לעשות שקר בנפשם ברגעי חייהם האחרונים. נראה לי כי הנכונות לקדש את השם בכל מחיר הייתה נחלת המעטים¹⁸⁶, של בודדים, ביניהם, כפי הנראה, לואיס דה קארוואחאל הצעיר¹⁸⁷, מנואל דה לוסנה, באטריס אנריקס לה פאיבה ומנואל גומס נאווארו¹⁸⁸.

קארוואחאל הצעיר הביע את רצונו זה בהזדמנויות שונות. הוא הסביר בהרחבה את מניעיו, ואפילו שאף לעיתוי מסוים מאד כדי למות, עיתוי שיהפוך את מותו לסמלי.

המלשין לואיס דיאס סיפר לחוקרי בית הדין הקדוש שלואיס דה קארוואחאל אמר לו שהוא משתוקק למות על קידוש השם, וראויים דבריו שיובאו בשלמותם: "... y que agora quería morir en la guarda de la dicha Ley de Moisés y dio castañetas de contento y bailó, diciendo que le traía Dios al

sacrificio y para que le quemasen como había traído Abraham a su hijo Isac, y que se **holgaba morir en la Ley de Moisés y que era buen día para morir el día del perro Mathías**, diciéndolo por el bien aventurado santo, que pues en su día salió reconciliado en el auto, quería agora y deseaba que el mismo día le quemasen y padecer por Dios y más por cae por el día del Sto.[Santo] Mathías en sábado, día de fiesta de los judíos, y que el día que lo prendieron, sabiendo que la prisión era para quemarle en su cárcel, bailó de contento." ¹⁸⁹ "ועכשיו הוא רוצה למות על שמירת דת משה וְהַפִּישׁ בְּמִכּוּשִׁית מְרֹבב שְׂמִיחָה וְרִקְדָּה, באומרו שאלוהים מביא אותו לקורבן כדי שיישרף, כשם שהביא אברהם את בנו יצחק, והוא שִׂמַּח למות בקיימו את תורת משה, והיה זה יום טוב למות בַּיּוֹם לְכַבּוּדוֹ שֶׁל הַכֹּלֵב מִתִּי, בהתכוונו לקדוש הַמָּאֲשָׁר, כי באותו יום הוא (קארוואחאל) הופיע באוטו דה פה והוחזר אל חיק הכנסייה כמתפטר עמה, וכעת הוא רוצה שבאותו יום ישרפו אותו והוא יתענה למען האלוהים וגם כי (זה) היום של הקדוש מִתִּי שחל בשבת, שהוא יום חג ליהודים, וזה היום שתפסו ועצרו אותו, ומתוך ידיעה שהמאסר בוצע כדי לשרוף אותו בכלא, רקד משמחה". (ההדגשות שלי).

נקל להבין את תדהמתו של אותו עד, שכאמור היה כומר מושחת, כשראה את התנהגותו זו של קארוואחאל הצעיר, וייתכן שחשב כי חברו לתא יצא מדעתו. החלטתו ורצונו של קארוואחאל הצעיר הגיוניים וברורים: הוא הרי ידע שמותו קרוב כי אלה חוקי האינקוויזיציה. אז מה נכון יותר מלהפוך גורל זה למעמד של עקדה? האפשרות הזו שימחה אותו וגרמה להתפרצות של עליזות והתרוממות רוח. רצונו להישרף באותו יום ממש שבו, לפני מספר שנים, התכחש בפומבי, באוטו דה פה, לאמונתו היהודית, יסגור מבחינתו את המעגל בכך שימות בו על קידוש השם ויכפר במותו על חטא התכחשות לדתו בפעם הקודמת. יתר על כן: מותו, שיתרחש ביום השנה לכישלונו הקודם יוכיח לאינקוויזטורים מי נכשל באמת, ודרכו של מי אמיתית ושל מי לא. העובדה שיום זה חל בשבת, שהוא "יום שמחה ליהודים", יסמל את השמחה שבהליכה לעקדה. הוא ילך לגורלו לא רק בהשלמה אלא גם בשמחה.

במכתב ששלח לאחותו כתב קארוואחאל הצעיר שהוא רואה את עצמו מרטיר, שכל רצונו הוא למות כקדוש ¹⁹⁰. במכתב אחר מנמק קארוואחאל את נכונותו לקדש את השם ומבקש לשכנע גם אותה בנכונות דרך זו, וראויים דברים נפלאים אלו שיובאו בשלמותם: "... mira, aprende esto para el día de vuestra gloria, más vale ser pregoneros de A.[donai] que no reyes de cuanto hay en cien mil mundos enteros, ...; El nos acompañe hasta la muerte, amen, amen." ¹⁹¹ "הביטי, לימדי זאת לכשיבוא היום של תהילתך, שווה יותר להיות כרוז של

אדוני ולא מלכים שיש במאה אלף עולמות ...; הוא (אלוהים) ילווה אותנו עד מותנו, אָמֵן וְאָמֵן"]. המילים מדברות בעד עצמן ואין להוסיף עליהן.

במכתב אחר המופנה אל אחיותיו לאונור ואיסבל הוא כתב בין היתר: "...este es el camino de la gloria del paraiso donde nos esperan¹⁹² y no ay otro y mejor viaje es que el de Castilla¹⁹³ que nro. [nuestro] buen Dios nos abre la puerta no lo contradigamos..."¹⁹⁴. "זו הדרך של התהילה, של גן העדן ששם מחכים לנו ואין (דרך) אחרת (וזו) נסיעה טובה יותר מאשר זו של קסטיליה שאלוהינו הטוב פותח לפנינו את הדלת (של גן העדן) אז שלא נתכחש (לו) ...". נתקשה למצוא ביטוי משמעותי יותר לאמונתו בדת משה מאשר מילות עידוד אלו בהן רצה לחזק את אמונתן של שתי אחיותיו ואת נכונותן לקדש את השם כשיגיע הרגע. ניתן לראות בהכרזתו זו של קארוואחאל הצעיר סיסמת חיים, תמצית טעם חייהם בגלות ספרד החדשה.

במכתב אחר שכתב ללאונור אחותו הוא מציין שכל ילוד אֶשָּׁה נועד למות, וזה מתרחש מוקדם או מאוחר, ואין זה מועיל לזכות בכמה רגעים נוספים של חיים קשים עלי אדמות ולוותר על חיי נצח שמציע אלוהים¹⁹⁵.

האינקוויזטורים האמינו לו, ובכתב האישום נגדו הם מציינים בין "פשעיו" את רצונו למות על דת משה, ושיום המוות יקדים ויבוא כדי שיזכה מוקדם ככל האפשר לתהילת נצח¹⁹⁶.

על "אשמה" זו השיב קארוואחאל שהוא מודה בה, והוסיף שרצונו להישרף באש חייה ולא למות בחנק קודם לכן כמו נְקִלָּה. המוות בשרפה יביא לו תהילה [בעולם הבא], ישחרר אותו מכלאו ומכבליו [הרוחניים], מקיום אמונתו במחתרת ולא לאור יום, ויביא אותו אל השמים, כמו שקרה לקודמיו "המרטירים" אלעזר וחנה ושבעת בניה המקבים¹⁹⁷.

קארוואחאל סיפר גם שידידו פדרו אנריקס הצהיר בזמנו שאם ייתפס, אזי יעדיף למות כיהודי ולא יתכחש לאמונתו, כי הרי כל החיים "הם הווה אחד גדול"¹⁹⁸, אך פדרו אנריקס זה לא עמד בניסיון והתכחש לאמונתו, ובכך הציל את עצמו ממוות בשרפה¹⁹⁹.

גם קארוואחאל הצעיר לא עמד בניסיון ונחנק לפני שרפתו (ראו הסיבות והנסיבות בפרק ג).

גיסו של פ. אנריקס, מנואל דה לוסנה, מת על קידוש השם. גם הוא הצהיר בזמנו שיעדיף למות על המוקד ולא יתכחש לדתו "היהודית", ולאור כל מה שלמד והוא יודע כעת, יכול הוא רק להצטער על כי במשפטו הראשון העדיף להתכחש לאמונתו ולהיות מוחזר אל חיק הכנסייה. מנואל דה לוסנה נשרף חי באוטו של 1596. כמוהו נהגה באטריס אנריקס לה פאיבה.

הנכונות למות באמונתם ולמענה, אם יתעורר הצורך בכך, שהייתה נחלת הרבים, והרצון המופגן והמפורש למות מות קדושים – שהיה נחלת המעטים – הם פועל יוצא של אמונתם היהודית כפי שהבינו אותה וידעו לקיימה.

הערות:

- 1 כאמור לעיל (פרק ג) פרנסיסקו מיליאן העיד (תחת עינוי) בשנת 1539 נגד אנוסים אחרים, ובין היתר אמר שאלווארו פרס (Alvaro Pérez) הוא "tan judío como yo" ["הוא יהודי כמוני"]; ועל אֶלְבוֹר מַטֵּאוֹס (Albor Mateos) אמר: "es tan buen judío como yo" ["הוא יהודי טוב כמוני"]. (ההדגשות שלי). ראו: מיליאן, משפט; גוחמן-גולדברג, עמ' 203. בתיק משפטה של בָּאטריס אנריקס לה פאיבה, בין כל העדויות הרבות נגדה ונגד אחרים, ישנה עדות נגד הזוג חורחה אֶלְוֹרֶס וְאֶנָּה וָאָס, ש-"son judios y guardan la ley de Moysen ..." ["הם יהודים שמקיימים את תורת משה..."]. ראו: לה פאיבה, משפט, עמ' 16. עדויות רבות דומות פזורות בשני תיקי המשפטים של קארוואחאל הצעיר ושל אחרים. השוו: יובל, עמ' 218, 220.
- 2 השוו: שם, שם. ידיעותינו מתייחסות לשנות הארבעים של המאה הט"ז ואילך (החל מתיקי מיליאן וחבריו); ועל ראשוני האנוסים שחיו שם בשנות העשרים והשלשים ועל זיקתם ליהדות – ידיעותינו קלושות ביותר.
- 3 יש להבחין, כאמור, בין האנוסים בשני העשורים האחרונים של המאה הט"ז, עליהם יש לנו מידע רב, הן על אמונתם והן על יחסם לנצרות, לבין האנוסים בשנות העשרים-ארבעים עליהם אנו יודעים בעיקר רק משהו על יחסם לנצרות, ומעט מאד על זיקתם ליהדות.
- 4 פרנסיסקו דה מאטוס-קארוואחאל לימד את בנו לואיס "...que la Ley de Moisés de los judíos era en la que éste se podía salvar ..." ["...שבתורת משה שהיא תורת היהודים הוא יכול לזכות לישועה..."], וההנמקה שהביא: "...era la ley que Dios había dado por su mano..." ["...זו התורה שאלוהים נתן כמו ידו..."], זאת ועוד: "...y que si éste quería ir por camino de salvación ... que procurase ir por aquél..." ["...ואם הוא ירצה ללכת בדרך של הישועה... שישתדל ללכת בדרך ההיא..."], וביחס לאפשרות לקיים גם תורת משה וגם תורת ישוע, אמר: "... y preguntó que le dijese si podría guardar ambas leyes, y el dicho su padre le respondió que no, sino que solo había de guardar la dicha ley de Moisés..." ["... ושאל (את אביו) אם אפשר לקיים את שתי התורות, ואביו ענה לו שלא, וְיִשְׁיֵשׁ לקיים אך ורק את תורת משה..."] ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 40; קארוואחאל הצעיר, משפט I. גישה דומה התקיימה גם בספרד במאה הט"ו וראשית הט"ז. ראו: ביינארט, אלמעדין, עמ' 19. גם במאה הי"ז חשבו כך. ראו: ביינארט, יהודים ממרוקו, עמ' כ"ז; הנ"ל, אנוסים בספרד, עמ' 421; ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 99; הנ"ל, איבריות, עמ' 480. פרנסיסקו דה מאטוס

קארוואחאל אמר לו גם שהנביאים והמלכים הקדמונים מצאו ישועתם בתורת משה: "... que era ley en que se habían salvado los profetas y reyes antiguos..."
ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 56; קארוואחאל הצעיר, משפט I. בטענה זו רצה לסתור את הטענה הנוצרי המקובל שתורת ישוע אמיתית כי כל גדולי העולם מקיימים אותה: "... todos los sabios del mundo guardaban la ley de Nuestro Señor Jesucristo ..."
ראו: טורו, היהודים, תעודה מס' 9, עמ' 214 (משפט המושל קארוואחאל). וכאמור לעיל, נושא זה חוזר על עצמו. להלן דוגמה נוספת: "... y que la ley de Moisés era la buena a que se habían de salvar..."
ובה ייושעו..."] ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 207. ראו גם: שם, עמ' 194, 320. גם פדרו אנריקס חוזר על אותו רעיון: "Preguntado si se pensava ... salvar en la creencia y guarda de la Ley de Moysen. Dixo que si se pensava salvar pues la creya." ... להיושע באמונה ובקיום (מצוותיה) של תורת משה, אמר שחשב כך כי הוא מאמין בה". ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 49. וכשנחקר לנמק, אמר: "... que la buena era la Ley de Moysen que todos guardavan en la cual se avian de salvar..."
ראו: שם, עמ' 58. על כך שתורת משה היא הטובה והיא יזכו לישועה "..."]
פרנסיסקו מיליאן, שאמר: "...era mejor ley la de los judios que la de los cristianos..."
משפט. בכתב האישום נגד קטלינה דה לאון-קארוואחאל ציין התובע: "... y como tal descendiente de judios enseñada por ellos convirtiendose y pasado a la ley vieja de Moysen pensando salvarse en ella como ley buena perpetua dada por Dios que prometia a los que la guardavan bienes temporales en esta vida y en la otra la gloria ..." ומכיוון שהיא ממוצא יהודי ושהללו (היהודים) לימדו אותה, היא המירה (את הדת הקתולית) ועברה (להאמין) בתורה הישנה של משה ובה חשבה להיושע, כי היא התורה הטובה בת אלמוות שאלוהים נתן ושמעניקה למקיימים (אותה) נכסים חולפים בחיים האלה (כלומר: בעולם הזה) ובחיים שלאחר (בעולם הבא) התפארת (או התהילה?). ראו: מוראלס, משפט, עמ' 67;
ראו גם: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 226;
ליבמן, היהודים, עמ' 83. השוו: לוין-מלמד, עמ' 170; פרודיאן, עמ' 140-141;
יובל, עמ' 218. רות טוען (ציטוט): "קיום מצוות הדת כדי לזכות בישועה שלא תוכל להיות מנת חלקו של בן אמונה אחרת – זהו מושג של חוסר-סובלנות, זר לגמרי לרוח היהדות המסורתית" (סוף ציטוט). ראו: רות, עמ' 123. על קביעה קשה זו אפשר לומר שרות מתעלם מרוח זמן ההתרחשויות. האנוסים לא היו שונים מבני תקופתם האחרים לגבי סובלנות או חוסר סובלנות, בוודאי לא היו

שונים מהקתולים שבקרבתם חיו ומעולם מושגיהם ספגו (לפחות חלק); ואת רוח היהדות המסורתית – לא הכירו.

5 ציטוט מהעדות של קארוואחאל הצעיר במשפטו הראשון: "... y que Dios enviaría el Mexías para ajuntar el pueblo de Israel, y que ellos serían de los que así se juntasen..." ["... ואלוהים ישלח את המשיח כדי לקבץ את עם ישראל והם יהיו בין אלה שיתקבצו...] ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 41. ראו גם: מוראלס, משפט, עמ' 11. אך בינתיים הם שרויים בגלות: "... diciendo que ahora era captiverio y que estaba el pueblo de Israel desparcido." ראו גם עמ' 60; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 204, 222, 324, 332, 358 (משפט שני). על הפצת אמונה זו ע"י אנטוניו מאצ'אדו ראו: מדינה, עמ' 97-98. פרנססקה דה קארוואחאל נחקרה ארוכות על אמונתה בביאת המשיח ובין היתר היא אמרה: "... por los pecados pasados y presentes de los que eran y agora son de aquel pueblo de Israel estaban captivos ... y que el día de (?) ... havia de embiar Dios un propheta llamado el Messias el qual en nombre del mismo Dios los havia de libertar ..." ["... בגלל החטאים בעבר ובהווה של אלה שהיו ושעכשיו (הם) מבני ישראל, הם (נמצאים) בשבי ... וביום (מחוק) ... ישלח אלוהים נביא שמכנים (אותו) המשיח ובשם אותו אלוהים ישחרר אותם..."] ראו: מוראלס, משפט, עמ' 44, וגם: שם, עמ' 47 (הדגשה שלי). כשנשאלה על איזה שבי (או גלות) היא ענתה בעדותה: "... que el [Morales] decia que estaban captivos por estar sugetos a la prision de este S^{to}. Oficio..." (מוראלס) נהג לומר שהם בשבי כי הם נתונים בכלא של בית דין קדוש זה..." [ראו: שם, עמ' 51. (ההדגשות שלי) ראו גם: לה פאיבה, משפט, עמ' 37; פדרו אנריקס, משפט, עמ' 48; ליבמן, היהודים, עמ' 68; אוכמני, עמ' 179. השוו: יובל, עמ' 218-219. על האמונה בביאת המשיח; ראו גם: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 226, 334, 335, 352, 407, 442. השוו: אוכמני, עמ' 117-124. ראו: בער, תולדות, עמ' 390-393.

7 ראו: ביינארט, נבואה בקורדובה, עמ' 192-199; הנ"ל, אינס מְפּוֹאֶבְלָה, כל המאמר עמ' 633-658; הנ"ל, אנוסי צ'יליון, כל המאמר, עמ' 241-272; הנ"ל, אלמעדין, עמ' 24-32; הנ"ל, אגודו, עמ' 426, 428-429; לופס-מרטינס, עמ' 156-158.

8 לגבי הכפירה במשיחיותו של ישוע ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 41; לה פאיבה, משפט, עמ' 14; מוראלס, משפט, עמ' 83; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 49, 63, 80, 137, 140, 162, 187, 194, 225, 235, 263-264, 334, 362, 391, 407, 442; טורו היהודים, תעודה 9, עמ' 213; אוכמני, עמ' 51, 77, 117; השוו: לופס מרטינס, עמ' 156. ראו גם להלן, פרק י"א.

9 במקור: "...y que él espera al Mesías cada día." ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 167. ראו גם: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 52. מובא כנספח ח. השוו: פרודיאן, עמ' 142.

- 10 במקור: "... que todos se trataban y tenían por cautivos, y así esperaban su libertad con la venida del Mesías,..."] ושכולם התייחסו וראו עצמם שבויים, וכך ציפו להשתחרר כשיבוא המשיח, "... [ראו: שם, עמ' 60; קארוואחאל הצעיר, משפט I; השו: יובל, עמ' 218. ראו גם לעיל, הערה 5.
- 11 ראו: מוראלס, משפט, עמ' 44. ראו את העדות בהערה 5.
- 12 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 69-70. השו: לופס-מרטינס, עמ' 159. במשפטו השני ציין קארוואחאל הצעיר: "... y esperar al Mesías en confirmación de lo que Dios Nuestro Señor profetizó por sus profetas, imitando el santo celo de Mathatías, que en la hora de su muerte dijo a sus hijos: Hijos, sed celadores de la Ley de Dios y dad vuestras vidas por el testamento santo de nuestros padres, esperando aquella vida que dijo el Santo Tobías, ... y atendiendo a lo que Dios dice por Hieremías..."] ולחכות למשיח לאישור מה שאלוהים אדוננו ניבא דרך נביאיו, ותחקו את קנאתו הקדושה של מתתיהו (ראו: הרטום, חשמונאים א, פרק ב, פסוקים: נ', נ"א, עמ', 21; או: רפפורט, מקבים א, פרק ב, פסוקים: 50, 51, עמ' 138), שלפני מותו אמר לבניו: 'בני, היו קנאים לתורת האלוהים, ותקריבו חייכם למען הצנאָה הקדושה של אבותינו, וחכו לאותם חיים שהקדוש טוביה*... ולהקשיב מה שירמיהו אמר מפי אלוהים' "...]. ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 260-261 (במשפט השני).
- * הכוונה, כפי הנראה, לספר טוביה מהספרים החיצוניים, פרק א או י"ד. ראו: הרטום, ספר טוביה, עמ' 11-15, 38-39, או: עמ' 36-37, 53-54.
- 13 ראו: ביינארט, אינס מפואבלה, עמ' 634-635; הנ"ל, אנוסי צ'יליון, עמ' 243, 246-247; הנ"ל, אגודו, עמ' 426, 429.
- 14 הוא טען ששמע על בואו של אליהו כמבשרו של המשיח מפי אביו. ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 69-70. כפי הנראה, היה לו ידע גם ממקורות נוספים.
- 15 במיוחד: מלאכי ג/23. ראו גם לעיל, הערה 12. מבחינה זו מעניינת עדותה של מאריאנה אחותו של קארוואחאל הצעיר: (מה-8.3.1590): "... y aquel Messias no era venido ni lo havia sido nuestro S^r. Jesuchristo que asi lo creia Luis de Carvajal su her^{no} por la Biblia...y que primero havia de venir Helias y Enoc a aparejar los caminos leyendo las profecias de Esdras y que el susodicho Morales hauia dicho donde las hallarian en la biblia..."] שהמשיח עוד לא בא ולא היה זה אדוננו ישוע משיח ובכך האמין לוואיס דה קארוואחאל... (מהקריאה ב) תנ"ך... וראשונים יבואו אליהו וחנוך* ליישר את הדרכים, ומקריאת הנבואות של עזרא** שְׁהִנָּזֶכֶר לְעֵיל, מוראלס, אמר היכן ימצאו (את הפרקים והפסוקים בתורה "...]. ראו: מוראלס, משפט, עמ' 83. מובא כנספח ט.
- * הכוונה לחנוך בן יֶרֶד, דור שביעי מאדם הראשון. חנוך זה הוא אביו של מתושלח (ראו: בראשית, ה/18-23); ולחיבור שנושא את שמו: ספר חנוך, מהספרים החיצוניים (ראו: הרטום, ספר חנוך). חיבור זה נחשב לאחד מחשובי

הספרים ההתגלותיים, שנכתב או נערך סופית בתקופת בית שני וכפי הנראה בראשית ימי החשמונאים (ראו: שם, במבוא, עמ' 10). הנוצרים כללו אותו תחילה בין ספרי הקודש ואחר כך הפכו אותו לספר חיצון. כאמור לעיל, החיבור מתייחס לחנוך שבמקרא (ראו: שם, צ"א/1, צ"ג/3). הפסוקים הסתומים על חנוך המקראי (בבראשית, ה/18-23) גרמו ליצירת האגדה, שאלוהים סילק אותו מהעולם, אך לא הניח לו לרדת שאולה. כלומר הוא לא מת ממש, ובימיו זכה לגילויים מופתיים, שלא כאן המקום להרחיב עליהם; אך חשוב לציין שהסיפורים על חנוך, הגילויים שראה, נבואותיו וכיו"ב נזכרים בחיבורים של אבות הכנסייה, כי הנוצרים הקדומים ראו בספר חנוך דברי נבואה אמיתיים. מפרקי הספר מובאים דברים ב"אגרת יהודה", (ראו: אגרת יהודה, ספרי הברית החדשה, תורגם מיוונית ע"י פרופ' פרנץ גליץ, החברה להפצת כתבי הקודש, סוכנות ישראל, ישראל, 1970) פסוק י"ד (ראו שם, עמ' 455); ובפסוק ו (ראו: שם, עמ' 454) מרומז, כפי הנראה, על תוכן פרק י מספר חנוך. מאידך, חנוך אינו נזכר כלל בספרות התנאים ובשני התלמודים. בהמשך, בימי האמוראים, יש כבר התייחסות, והיא שלילית. בתקופת הנצרות הקדומה ראו בו המאמינים דוגמה לישוע (מבחינת חיי האל-מוות. ראו: בראשית רבה, כ"ה/1). במשלי חנוך הפזורים בפסוקים רבים בפרקים ל"ז-ע"א, ובעיקר במשל השני, שבו מסופר על המשיח, המכונה שם ה"בחיר", שהוא בן אדם שנברא לפני בריאת העולם (ראו: פרק מ"ח/2-6 ובמיוחד פסוקים 2-3). ייתכן שפסוקים אלו השפיעו השפעה עמוקה על האנוסים (אלה שידעו על קיום חיבור זה, והם היו, כפי הנראה, בודדים), וחיזקו את אמונתם משום שעלה מכך שכתוב שהמשיח הוא בן אדם (ולא בן אלוהים) ונברא לפני בריאת העולם ולכן ברור כי ישוע אינו המשיח. הנוצרים, שכאמור לעיל, ראו בדברי חנוך דברי נבואה אמיתיים שחנוך בעצמו כתב אותם, השתדלו גם לתרץ את הקושיה, איך נשמר הספר אחרי המבול, ואת הקושיה הנוספת, איך מתיישבים פסוקים 2-3 עם אמונתם בישוע משיח. הנצרות הקדומה הושפעה, כפי הנראה, מהרעיונות הכלולים בספר חנוך בכלל ובעניין הבחיר בפרט, והשפעה זו מצויה בספרות הדתית, של ראשוני הנוצרים, בנוסף לכתוב באגרת יהודה; גם ב"חזון יוחנן", ב"אגרת השנייה אל הקורинתיים". אך ייתכן גם שאין כאן השפעה ישירה מהחיבור עצמו, אלא ממסורת של רעיונות משותפים ליהודים (בימי בית שני) ולנוצרים הראשונים. כאמור לעיל, ספר חנוך נחשב תחילה ע"י הנוצרים כאחד מכתבי הקודש, אבל לאחר מכן – נעשה חיצון, וברבות הימים אבד, אולי כי חשיבותו פחתה אצלם. הוא נשמר רק בכנסייה החבשית ונתגלה באירופה במאה ה-18. ראו: הרטום, ספר חנוך, בעיקר במבוא. אם מנואל דה מוראלס לימד את קארוואחאל הצעיר ואת אחותו מאריאנה על חנוך – מתקבל על הדעת שלידיו הגיע החיבור (ואולי גם לאחרים), אף כי אין לדעת מאין ואיך.

כפי הנראה הכוונה לעזרא הרביעי, כפי שמכונה הספר בוולגטה, משום שהוא הספר הרביעי הנקרא על שמו של עזרא הסופר במניינה. בעוד שבספר המקראי ובעזרא החיצון אין נבואות, בעזרא הרביעי יש חזיונות שהאנוסים ראו בהם

נבואות ממש. זה בא לביטוי בעדותו של סבסטיאן רודריגס (ראו: אוכמני, עמ' 117) שהביא ציטוט מספר עזרא-שאלתיאל משני פסוקים המתייחסים בין היתר, לקץ האנושות בעולם הנוכחי אחרי מותו של המשיח, ארבע מאות שנה אחרי הופעתו. ראו: הרטום, "עזרא-שאלתיאל", פרק ה' [ז], פסוקים כ"ח-כ"ט, עמ' 39-40. עזרא הרביעי נזכר פעמים רבות בתיקי משפטי האינקוויזיציה מהתקופה ההיא, כמו למשל בתיקיהם של קארוואחאל הצעיר, של אחותו מאריאנה, של מנואל דה מוראלס ואחרים. על עזרא הרביעי ראו: א. מ., כרך ו', ערך: עזרא, ספר עזרא הרביעי, חזון עזרא, עמ' 195-199. ראו גם: לעיל בפרק זה.

16 ציטוט מהעדות של פקיד האינקוויזיציה, פדרו דה פונסקה, (שריגל מטעם האינקוויזיציה בתאי העצורים) על מה ששמע מפי קארוואחאל הצעיר: "... y cuando venga el Anticristo, vendrá el Mesías prometido por la Ley..." משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 162. עדות מסייעת שזו הייתה דעתו של קארוואחאל הצעיר מצאתי בעדותה של לאונור אחותו: "... el verdadero Mesías que había de venir era el anticristo que decían los cristianos..." האמיתי שיבוא הוא האנטיכריסט שהנוצרים טוענים "...]. ראו: שם, עמ' 194.

17 במקור: "...y que los cristianos andaban engañados y estan en los infiernos..." ראו: שם, עמ' 162.

18 במקור: "... y que el Papa y el Rey y todos los grandes inquisidores y ministros del Santo Oficio perseguidores de los que guardan la Ley de Moisés que es la verdadera ... están también en el infierno ..." האינקוויזיטורים הגדולים והכמרים של בית הדין הקדוש, רודפי המאמינים בתורת משה שהיא האמיתית...נמצאים גם הם בגיהנום...]. ראו: שם, שם.

19 ציטוט מאותה עדות של פדרו דה פונסקה ראו: לעיל, הערה 16.

20 במקור: "... que oyó este testigo, que preguntándole el dicho Luis Días al dicho Luis de Carvajal, que cuando viniese el Mesías de que manera había de venir? Respondió el dicho Luis de Carvajal, que Dios se había de poner en el Monte alto de Sión, y de allí había de enviar al Mesías por su mensajero a predicar su palabra, y diciéndole el dicho Luis Días, que quién había de perdonar los pecados, respondió el dicho Luis de Carvajal que solo Dios los podía perdonar y no otro, y replicándole el dicho Luis Días pues Mesías a que ha de venir? respondió: a ser voz y mensajero de Dios." ששאל לואיס דיאס את לואיס דה קארוואחאל, שכשיבוא המשיח, באיזה דרך יבוא? ענה לו אותו לואיס דה קארוואחאל, שאלוהים יתייבב על הר ציון הגבוה, ומשם ישלח את המשיח כשליחו ומוסר דברו, אז שאל אותו לואיס דיאס ומי ימחל על העוונות? ענה לואיס דה קארוואחאל שרק אלוהים יכול למחול ולא אחר, הגיב...דיאס: אז לשם מה יבוא המשיח? ענה לו (קארוואחאל): להיות קולו ושליחו של אלוהים...]. (ההדגשות שלי). ראו: שם, עמ' 163. גירסה אחרת מופיעה בעמ' 168: "...que oyó que el dicho... dijo al dicho Luis Días, que

cuando viniese el Mesías se había de subir a un monte alto y tener una trompeta y había de vivir cuatrocientos años y luego morir y juntamente los malos y los buenos habían de vivir y quedar como espíritus sin comer ni beber y que los pecados se han de confesar a sólo Dios y no a los hombres." [שמע שאותו (קארוואחאל) ...אומר ללואיס דיאס, שכשיבוא המשיח הוא יעלה על הר גבוה ובידו חצוצרה (אולי שופר) ושהוא (המשיח) יחיה 400 שנה וימות אחר כך ביחד עם הרעים, והטובים יישארו כמו רוחות (נשמות?) בלי לאכול ולשתות, ועל החטאים יתוודו רק לפני האלוהים ולא לפני בני אדם..."] . אין ספק שקארוואחאל הצעיר התבסס גם על עזרא הרביעי, וראו עליו: לעיל הערה 15.

- 21 ראו: אוכמני, עמ' 114, 220, 242.
- 22 ראו: שם, עמ' 235.
- 23 ראו: שם, עמ' 281.
- 24 ראו: שם, עמ' 77, 115, 117. גם לוסנה חשב שהמשיח יביא שלום לעולם. הוא אמר ל־Feliciano Valencia ש־ "...que cuando viniese el Mesías habría paz en toda la tierra... ראו: שם, עמ' 72, 77."
- 25 ציטוט מעדות ל־אונור: "... el dicho Luis de Carvajal, su hermano, le había dicho, que el verdadero Mesías que había de venir era el Anticristo que dicen los cristianos, el cual había de congrega el pueblo de Israel, que andava desparcido y sacarlo del cautiverio y cárceles y llevarlo al Monte de Sinaí a donde les había de dar palmas y coronas por haber guardado la ley de Moisés ..."] "... אותו לואיס דה קארוואחאל, אחיה, אמר לה, שהמשיח האמיתי שיבוא הוא האנטיכריסט, לפי אמונתם של הנוצרים, והוא שיקבץ את עם ישראל, המפוזר (בין העמים) ויוציא אותו מהשבי (הגלות) ומבתי הכלא (הכוונה לבתי הכלא של האינקוויזיציה), ויוביל אותו אל הר סיני, ושם ייתן לו כפות תמרים וכתרים על ששמרו (קיימו) את תורת משה ...". ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 194. ראו גם: אוכמני, עמ' 184; השוו: לעיל, הערה 20. קארוואחאל הצעיר העיד גם: "... leyó éste por guarda y observancia de la Ley que dió Dios a Moisés, vidas de patriarcas y profetas en una Biblia mediana, y en un Oleaster les leyó también moralidades, y particularmente se acuerda les declaró el postrer capítulo de Joel, que trata de la congregación que Dios ha de hacer del pueblo de Israel, por medio del Mesías que ha de enviar y no ha venido, ..."] "... למען שמירת תורת משה וקיום מצוותיה קרא זה (קארוואחאל הצעיר) לפניהם על חיי האבות והנביאים מתנ"ך ומ(חיבור של) אולאסטר. הוא קרא לפניהם גם דברי מוסר, ובייחוד זוכר הוא את הפרק האחרון מספר יואל (ד/1-2), שדן בהתכנסות של עם ישראל שאלוהים יעשה באמצעות המשיח אשר הוא ישלח ושעדיין לא בא, ...". (ההדגשה שלי). ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 324. ראו גם: שם, עמ' 325-326.

- 26 במקור: "... que quiere y es su voluntad confirmarse en la Ley de Dios dada a Moisés, y esperar al Mesías en confirmación de lo que Dios Nuestro Señor profetizó por sus profetas, imitando el santo celo de Mathatías, que en la hora de su muerte dijo a sus hijos: Hijos, sed celadores de la ley de Dios y dad vuestras vidas por el testamento santo de nuestros padres esperando aquella vida que dijo el Santo Tobías, que ha de dar Dios Nuestro Señor a los que no mudan su fé de ..." él ni en la tentación, y atendiendo a lo que Dios dice por Hieremías ..."] (הוא) רוצה להתחזק בתורה שניתנה למשה ע"י אלוהים ולחכות למשיח כאמות למה שאלוהים אדוננו ניבא (אמר?) באמצעות נביאיו, ולחקות את קנאתו של מתתיהו (החשמונאי), שלפני מותו אמר לבניו: בני, היו קנאים לתורת אלוהים ותנו חייכם למען המורשת הקדושה של אבותינו בציפייה לאותם חיים שהקדוש טוביה* אמר, שיינתנו ע"י אלוהים אדוננו לאלה שלא המירו דתם, אפילו לא מתוך פתוי, ותוך שימת לב למה שאלוהים אמר מפי ירמיהו ..."] ראו: שם, עמ' 260-261. ראו גם: שם, עמ' 451.
- * הכוונה, כפי הנראה לפרק י"ד/4-8 בנוסח הקצר ובנוסח הארוך. ראו לעיל הערה 12.
- 27 ציטוט קטע מהוידוי המלא שמסר קארוואחאל הצעיר, אחרי שהחליט לא להתכחש לדתו "היהודית": "... y que espera al Mesías prometido en la Ley, el cual redimirá a Israel y lo sacará de su cautiverio y maldades en que está, confundiendo todos los ídolos que hay en el mundo, que son las figuras de Cristo y Nuestra Señora la Virgen María y de los santos y otras figuras y estatuas de dioses de las gentes y bárbaras naciones, trayéndolas a todos al verdadero conocimiento de Dios Nuestro Señor, como largamente consta de las profecías..." [ומחכה הוא למשיח שהובטח בתורה (תורת משה), שיגאל את ישראל ויוציא אותו מהשבי ומהרשעות שהם נמצאים בהם ויבלבל (יְבַלְבֵּל?) את כל הפסילים שבעולם, שהם דמויותיהם של ישוע, של גבירתנו מאריה הבתולה הקדושה ושל הקדושים, וגם את פסיליהם של אלי האומות הפראיות, ויביא את כולם להכרה אמיתית של אלוהים אדוננו, ככתוב בנבואות..."]. ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 226-227.
- 28 השוו עם עדותו של דיאגו אנריקס: "... se juntava con las dichas conjuntas personas tratando la benida del Mesias y como no avia benido ntro. [nuestro] Jesuchristo Ntro. Redentor, y le esperavan todos que avia de venir a redimir al mundo ..." (ההדגשה שלי). ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 83.
- 29 במקור: "... y no como vino Xpo.* Redentor en cuya ley nadie se podia salvar ..." ראו: שם, שם. השוו: פרודיאן, עמ' 144-145.
- * כך נהגו לכתוב בקיצור את שמו של ישוע.
- 30 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 356-357

- 31 " ... que es cosa averiguada entre los doctores hebreos que el Rey Mesías : במקור : ha de poner preceptor de la Ley de Dios a los gentiles, y que a Dios no hay cosa imposible, y que él los podrá juntar en Hierusalem, para recibir sus preceptos".] "... זה ידוע בין חכמי היהודים שהמלך המשיח ימנה מחנך (או מדריך) של תורת משה לגויים, כי אין דבר שיימנע מאלוהים, והוא יכול לקבץ אותם בירושלים כדי שיקבלו את מצוותיו". ראו : משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 274.

32 ראו : אוכמני, עמ' 117.

33 במקור : "... que pues guardaba la Ley que dió Dios a Moisés y en ella que es lo principal, se espera al Mesías..." ראו : משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 306.

34 כזה היה הרנן רודריגס (Hernán Rodríguez) ובמידה מסוימת גם אנטוניו דיאס דה קסרס.

35 ציטוט מהעדות של קארוואחאל הצעיר על תוכן שיחותיו עם אנוסים אחרים : "... no hice con ellos ceremonias ni ayunos, y aunque en la plática que tuvimos no lo expresamos por palabras, por ser cosa muy andada entre judíos, sé que] ... "esperan al Rey Mesías; ... " לא ערכתי עִמָּהֶם טקסים ולא צמתי איתם, ואף כי בשיח עמהם לא בִּטְאֵנוּ זאת במילים, כי זה הרי ידוע בין היהודים שמחכים למלך המשיח..."]. (ההדגשה שלי). ראו : שם, עמ' 358.

36 ראו : אוכמני 77, 184 ; השוו : קפלן, מנצרות, עמ' 192.

37 לפי הנבואות של יחזקאל עתיד גוג לעמוד בראש צבאות של עמים רבים שיעלו "באחרית הימים" על א"י ויובסו שם. ראו : א.מ., כרך ב, עמוד 449, ערך גוג.

38 במקור : "... el dicho Juan Méndez me contó cómo había estado en Berbería en hábito de judío, y guardando entre los judíos de allí la Ley de Dios Ntro. [sic] Sr.,[sic] y me dijo que es plática común que aquella batalla de que trata el profeta Ezechiel contra Gog y Magog, había de hacer el Mesías agora en viniendo contra el Imperio Romano y reyes de él ..." ראו : משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 357.

39 במקור : "mujeres santas". ראו על כך : ויז'ניצר, מאה 17, עמ' 176 ; ראו גם : ליבמן, היהודים, עמ' 264 ; ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 92-93 ; השוו : קפלן, מנצרות, עמ' 186 ; שלום, ג., עמ' 306-307.

40 קארוואחאל הצעיר היה מעוניין להרצות ולהסביר בהרחבה את עיקרי אמונת האנוסים לחוקריו ולתאולוגים הנוצרים שניסו לשכנעו ב"טעותו". הוא קיווה לשכנע אותם, את אויביו, באמיתות תורת משה. ראו : משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 417. ראו גם להלן. הצוואה נכתבה בכתב יד קטן מאד, מילים ושורות צפופות, קשות לפענוח ולקריאה. השתמשתי בפרסום שבמשפטי קארוואחאל הצעיר עמ' 412-418 ולא במקור, וכפי הנראה פענח אותה אלפונסו טורו. (הפרסום המודפס וקטע מצולם מהמקור הובאו בנספח י').

41 במקור : "... Testamento de Luis de Carvajal debajo del cual dijo [que] quiere morir..."] : "...צוואה של לואיס דה קארוואחאל שאמר שרוצה למות על פיה

- (וכוונתו שרוצה למות נאמן לאמונתו) ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 412
 Respuesta. Dijo: que él hacía demostración de un : בפרוטוקול המשפט נרשם: un
 papelillo escrito y firmado de su nombre y mano, en que traía escritos los
 Mandamientos que él guardaba, y escrito en él juntamente su Testamento, y que
 debajo de él y en la creencia de los dichos Mandamientos quiere vivir y morir.
 Y que así pide y suplica se ponga en este proceso y causa como su última
 voluntad, para que conste en todo tiempo de ella, y que concluye
 definitivamente El Sr. Inquisidor mandó que se ponga el dicho papel en este
 para ser cosído, por no tener proceso, y que sea puesto en un medio pliego
 blanco ninguno para ello, para mayor condenación del reo y justificación de esta
 causa.]תשובה. (מילה זו נכתבה בשוליים ככותרת, כי כך נהוג היה לרשום
 בפרוטוקולי המשפטים) אמר (קארוואחאל הצעיר): 'שהוא מציג פיסת נייר
 כתובה וחתומה בידו, שבה הוא מפרט את המצוות שהוא מקיים, וכמו כן כתובה
 (שם) צוואתו, שעל פיה ובאמונה במצוות אלו הוא רוצה לחיות ולמות. הוא
 מבקש ומתחנן גם שייכלל (נייר זה) בתיק משפטו כרצונו האחרון, כהוכחה בכל
 זמן, וכסיום סופי'. האדון האינקוויזיטור ציווה שנייר זה ייכלל בתיק משפטו
 ושישימו אותו על חצי דף נייר כדי שייתפר בו, כי אין מקום לרשום אותו, וזה
 ישמש כהרשעה של הנאשם והצדקה של משפט זה". ראו: משפטי קארוואחאל
 הצעיר, עמ' 411-412.
- 42 ראו: שם, עמ' 411-418. הצוואה תורגמה לאנגלית ופורשה הן ע"י מרטין כהן והן
 ע"י ס. ליבמן, ובפירושיהם נעזרתי. ראו: ליבמן, מואר, עמ' 123-133; כהן,
 מכתבים וצוואה, עמ' 243-312.
- 43 ניסוח כזה מצוי גם בתיקיהם של אחרים. ראו למשל: מוראלס, משפט, עמ' 46,
 86.
- 44 סעיפים 5 ו-9 אינם ואין לדעת מדוע.
- 45 במקור: "Dios Nuestro Señor" ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 413.
- 46 בניגוד לאמונה הנוצרית באל אחד ששלושה תארים לו ומהות אחת.
- 47 במקור: "Deuteronomio 4, oye Israel, el Señor Dios tuyo uno es y no mas otro."
 ראו שם, עמ' 413. הוא התכוון לדברים ד/35: ("אתה ה' ייחודי") כי יהוה הוא
 האלוהים אין עוד מלבדו". ראוי לציין שאת ספר דברים הכירו כמעט כל האנוסים
 המלומדים. ספר זה תורגם לספרדית ע"י מנואל דה מוראלס שמסר אותו לאנטוניו
 מאצ'אדו (עליו ראו: לעיל, פרק ג' ופרק ד') ראו: מדינה, עמ' 97.
- 48 במקור: "Deuteronomio 32: Confirmatur Videte Quod ego sum solq, etc." ראו:
 משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 413. הכוונה לפרק ל"ב/39 (משירת האזינו):
 "ראו עתה כי אני הוא ואין אלוהים עמדי..."
- 49 הוא ציטט שברי פסוקים מבמדבר כ"ג/19, דברים ד/2, מלאכי ג/6, תהילים
 קי"א/8 (ובוולגטה פרק ק"י; קארוואחאל הרי מצטט מהוולגטה), ל"ג ועוד;
 קהלת ג/14 ומהברית החדשה: מתי ח/17, לוקס ט"ז/13, ומפרקים נוספים.

- 50 ראו: שמות כ/4-5, דברים ה/8-9, אף כי הוא מציין שהפסוקים הם 6-7. ייתכן שכך כתוב בנוסח הוולגטה שממנה הוא מצטט. ראו גם: דברים י"ג/2-5.
- 51 הוא התכוון לפרק מ"ד/19.
- 52 הוא מצטט: "Salmo 112: ibi simulachra Gentium". כוונתו למזמור קט"ו/4: "עצביהם כסף וזהב מעשה ידי אדם". הוא ממשיך ומצטט ממזמור צ"ז ופסוקים נוספים ממזמורים מתהילים, ספר דברים, ועוד.
- 53 הוא משתמש במונח לקוח מהתאולוגיה הנוצרית: "el Santo Sacramento de la circuncisión (ההדגשה שלי)". ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 414.
- 54 קארוואחאל השתמש במונח Cristo והתכוון למשיח (כשם תואר ממין זכר) ולא התכוון לישוע. בספרדית פירוש המילה משיח הוא גם untado (מְשוחָ) וגם Cristo. קארוואחאל השתמש במונח המוכר לו הן מספרדית והן מלטינית, מהוולגטה (Christus, Cristo). הוא גם מסביר את כוונתו במפורש בסעיף 8 מצוואתו: "שנמשח ע"י אלוהים" ומסתמך על ישעיהו מ"ה/1: "כֹּה אָמַר יְהוָה לְמַשִּׁיחוֹ, לְכוּרֵשׁ..."
- 55 במקור: "Santos Profetas". קארוואחאל השתמש במונח שיש בו קונוטציה נוצרית מובהקת. השימוש במונח זה חוזר על עצמו, למשל: Santo Profeta Daniel או: el Santo Profeta Asaph*-ibi-ment^q ובין היתר מזכיר בין הנביאים הקדושים (הדגשה שלי), את ישעיהו, ירמיהו ועוד. ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 416 ועמודים נוספים.
- * הוא התכוון, כפי הנראה, לאסף בן ברכיהו משבט לוי, שהיה אחד המשוררים והנגנים בבית המקדש (ניגן על חצוצרה), כמתואר בספר דברי הימים א פרקים ט"ו/17, 19; ט"ז/5. גם בימי בית שני נזכרים בני אסף פלִיִּים-משוררים. השם אסף מופיע בכותרות של שנים עשר פרקים בספר תהילים. הוא לא היה נביא, כטענת קארוואחאל.
- 56 במקור: "... y muy particular del C.-39 de Ezechiel, en el viviendo por milagro Grande de Dios Nuestro Señor, serán resucitados todos los muertos fieles de Israel y los disparecidos judíos que fueron vivos, congregados de las cuatro partes de la tierra: ..." ובמיוחד פרק 39 מספר יחזקאל (הכוונה לפרק ל"ז) המנבא את הנס הגדול שיעשה אלוהים אדוננו, וּמִתִּי יִשְׂרָאֵל הַנֶּאֱמָנִים יָקוּמוּ לְתַחִיָּה וִיקַבֵּץ אֶת כָּל הַיְּהוּדִים הַחַיִּים מֵאַרְבַּע כְּנָפוֹת הָאָרֶץ...". ראו: שם, עמ' 414.
- 57 במקור: "Non dicetur ultra vivit Dns. Etc." ["... לא יאמר עוד חי יהוה וְכוּלִּי"]; ירמיהו ט"ז/14.
- 58 כבר בראשית המאה הט"ז נפוצה בספרד האמונה, שגאולתם המשיחית של האנוסים תהא דומה לגאולה שביציאת מצרים. ראו: ביינארט, אנוסי צ'יליון, עמ' 246-247.

- 59 בהמשך הביא קארוואחאל הוכחות נוספות לכך שהגאולה עוד לא באה (מתרי עשר: יואל, עובדיה, חגי; מכתובים: איוב; מחמש המגילות: איכה). ראו משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 414-415.
- 60 הוא התכוון לנוצרים.
- 61 הוא התכוון לפרק ז.
- 62 במקור: "Ansí la cuarta bestia, espantosa y más fiera,...figuró esta cuarta monarquía que hasta hoy dura,..."] כך החיה הרביעית, מחרידה ותיבתית, ... מסמלת את המלכות הרביעית הקיימת עד היום ...". ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 415.
- 63 במקור: "...y una boca que decía grandes blasfemias..." ראו: שם, שם.
- 64 קארוואחאל ציטט פסוקים ומקורות אחרים כדי להוכיח את טענתו, ובמיוחד השתמש בדימוי שבחלום נבוכדנצר (ראו: דניאל, ב/34) וטען, שדומה ממלכה זו לאותו פסל שהמתכות שבו נשחקו לאפר והרוח נשאה אותן; – כך יעלה בגורל הממלכה הנוצרית המורכבת מאנגלים, צרפתים ואחרים המסוכסכים ביניהם לבין עצמם. ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 416. גם יצחק אברבנאל בספרו "מעניי הישועה" ראה בנצרות הקתולית את החיה הרביעית, ראו: אברבנאל, מעניי הישועה (מעין ח/ה). אין להניח שקארוואחאל הצעיר קרא ספר זה או אפילו שמע את שמו של אברבנאל.
- 65 במקור: "decimo, creo que aquel rey Antioco a quien la Sagrada Escritura llama ...,raíz del pecado, por ser perseguidor del pueblo de Dios y de su Santa Ley..." ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 416. לדעת מ. כהן כוונתו לכתוב בספר חשמונאים ב (או ספר מקבים ב) פרק ז, פסוקים 31 ואילך: "ואתה ממציא כל הרעה לעברים..." (ע"פ. תרגומו של הרטום. ראו: הנ"ל, חשמונאים ב עמ' 37-38) או: "ואתה, ממציא כל הרוע נגד העברים..." (ע"פ התרגום של שוורץ). ראו: שם, מקבים ב, עמ' 174 ואילך.
- 66 במקור: "y que figura de los reyes de España y Portugal..." ראו משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 416.
- 67 כך הוא מכנה את מקדשי השם. גם המושג mártir רווי קונוטאציה נוצרית.
- 68 במקור: "herejes judaizantes".
- 69 במקור: "... porque judaizar no es heregía..." ראו: שם, שם.
- 70 ראו: דניאל, ח/26.
- 71 "המראה הערב והבוקר אשר נאמר אמת היא." ראו: שם, שם. מ. כהן טוען שהכוונה לימי בוא המשיח (ולא כפי שקארוואחאל פירש). ראו: כהן, מכתבים וצוואה, עמ' 310.
- 72 במקור: "... y la da a entender cuando dice: en la mañana y por la tarde, la de estos tiempos, nombrándola primero por haber de ser mucho más durable y mayor, porque agora está Israel en la captividad perfecta de que Dios Nuestro

- "... Señor lo redima como prometió Isai ... ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 417.
- 73 ע"פ ישעיהו נ"א/11: "ופדויי יהוה ישובון ובאו ציון בְּרָנָה ...".
- 74 לקוח, כפי הנראה, מספר טוביה (נוסח קצר) פרק י"ג/4: "הגידו שם את גדולתו, רוממו אותו לעיני כל חי, כי הוא אדוננו ואלוהינו והוא אבינו לעולמים". ראו: הרטום, ספר טוביה (הנוסח הקצר), עמ' 34.
- 75 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 417-418.
- 76 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 225-226. ע"פ כתב האישום במשפט השני של קארוואחאל הצעיר אנו למדים, שהוא דקלם את עשרת הדברות גם בעברית, אף כי בפרוטוקול הישיבה של בית הדין שבה רשום פירוש דברי קארוואחאל, רשמו רק את הגרסה הספרדית. וכך נאמר בפסק הדין: "... creyendo los preceptos y mandamientos de la Ley Vieja, como constaban de los capítulos del Exodo y Deuteronomio que citó y refirió en particular en lengua hebrea, a modo y [estilo judaico y en castellano ...] ... ומאמין במצוות וצווים של התורה (החוק) הישנה, הכלולים בשמות ודברים אותם ציטט ואמר במיוחד בלשון העברית בנוסח ובסגנון היהודי, ובספרדית ...". (ההדגשה שלי). ראו: שם, עמ' 450. אין לדעת ממי (או מהיכן) למד את עשרת הדברות בעברית.
- 77 ראו: שם, עמ' 227.
- 78 הירונימוס אולאסטר (בספרדית: Oleastro) היה נזיר דומיניקאני ממוצא פורטוגלי, פרשן מלומד של המקרא, שהרבה להשתמש במקורות יהודיים. פירושו לחומש פורסם בשני חלקים בין השנים 1556-1558, ובשלמות בשנת 1569 בֶּאֱנְטוּרְפֶּן. את י"ג העיקרים שילב אולאסטר בפירושו לדברים ו' 4 (שמע ישראל...). ראו: כהן, זיכרונות קארוואחאל, עמ' 226.
- 79 במקור: "... en este libro le descubrio el Sr. (sic) (Señor) Los santos treze articulos y fundamentos de nuestra fee y religion cosa no sabida y oida en las tierras de captiuerio." ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 482 (בזיכרונות).
- 80 ראו: שם, עמ' 228-229.
- 81 ע"פ העדות שצורפה לתיק משפטו של המושל קארוואחאל.
- 82 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט I; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 46.
- 83 ראו: שם, עמ' 47 (משפט I), 222 (משפט II).
- 84 גם קארוואחאל הצעיר לא ידע על קיום ספרות זו.
- 85 מסופר על הסוחר מנואל אלוורס (Manuel Alvarez) "שקיים את חוק משה אך לא בשלמות, כי לא שמר שבת ואכל טריפות כדי שלא ירגישו בו", אך בכל זאת נחשב ליהודי טוב כי אלוהים מסתפק בכוונות שבלב, ומשום שאיש זה לא ביקר מעולם בכנסייה ולא התפלל תפילות, למעט כאלה שכיוון אל Adonay בלבד". ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 146-147. ראו גם: לעיל, בהערות לפרק ד, הערה 9. הימנעות מקיום ציווי הכנסייה נחשב למעשה של קיום דת משה לא רק ע"י האינקוויזיציה, אלא גם ע"י האנוסים.

- 86 ראו: הרטום, איגרת ירמיה, פסוק ה.
- 87 אגרת ירמיה נמצאת ברוב כתבי היד של תרגום השבעים אחרי מגילת איכה וברוב כתבי היד ושל התרגום לרומית (לטינית) של המקרא, הוולגטה (זהו התרגום ללטינית של הירונימוס לתנ"ך שנעשה בסוף המאה הרביעית לספירה ונתקבל כנוסח המאושר של הכנסייה הקתולית). בתרגום הסורי של ספר ברוך כלולה איגרת זו כפרק נוסף של ספר ברוך (כטענת קארוואחאל הצעיר בצוואתו). האגרת נמנית עם כתבי הקודש הן של הקתולים והן של היוונים-אורתודוקסים. תוכן האגרת עוסק באזהרה לבני ישראל העתידים לצאת לגלות בבל, שלא יעבדו לאלוהי הגויים. פרופ' הרטום הפריד אגרת זו מספר ברוך והכניס אותה לפני ספר ברוך בתרגומו ופירושו לכתבים החיצוניים (ראו הערה קודמת).
- 88 ראו: רות, דת ומרטירולוגיה, עמ' 95-96.
- 89 ראו: שו"ת דבר שמואל לר"ש אבוהב ס' מ"ה, מצוטט מ"אסף, עמ' 155-156. ראו גם: רות, דת ומרטירולוגיה, עמ' 96.
- 90 במקור: "... y le cató y miró y le halló en una bolsa de cuero tres libros pequeños encuadrados en cuero negro, escritos de molde en latín, que el uno se intitula: Salmorum, el otro Prophete, y el tercero Genesis..." ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 124-125 וגם: 328-329, 332-333.
- 91 המלכים הקתולים אסרו על הפצת התנ"ך בשפה הספרדית, והסיבה לכך הייתה שהאנוסים נהגו לקרוא בו ולהדריך את בניהם במצוות תורת משה ע"פ הכתוב בו. ראו: אורטיס, עמ' 160, הערה 18.
- 92 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 221. שלושת הספרים האלו מוזכרים פעמים רבות, כמעט בכל התעודות והפרסומים שקראתי.
- 93 נזיר זה נולד בגרנדה בשנת 1504 ונפטר בליסבון בשנת 1588. ראו: פרודיאן, עמ' 211. ראו גם: א. ע., כרך י"א, עמ' 606, ערך: לוואיס דה גרנדה.
- 94 אחד מספריו בשם: El libro de Oración y Meditación [ספר התפילה וההגות], שהתפרסם בשנים 1553-1554, תוקן במהדורה השנייה ע"פ מצוות האינקוויזיציה, מאחר שכמה מדבריו היו, לדעת "בית הדין הקדוש", קרובים להשקפותיהם של האילומיניסטים (Alumbrados).
- 95 ראו: כהן, מרטיר, עמ' 68; ליבמן, היהודים, עמ' 183-184; פרודיאן, עמ' 212.
- 96 פורסם לראשונה בסלמנקה בשנת 1582-1583. ראו: טורו, משפחת קארוואחאל, עמ' 503; א. ע., כרך י"א, עמ' 605.
- 97 ראו: כהן, מרטיר, עמ' 68; אדלר, עמ' 323. מן הדין לציין כי האנוסים בעולם החדש כולו נהגו לקרוא בספר זה גם במאות הי"ז והי"ח. ראו: פרודיאן, עמ' 211.
- 98 הספר התפרסם בשנת 1556.
- 99 ראו: טורו, משפחת קארוואחאל, עמ' 503.
- 100 במקור: "... tal como el Espejo de Consolación, en el que estaba toda la Sagrada Escritura, y Abraham Isaac y Jacob y como Dios avia sacado de Egipto el pueblo de Ysrael y otras muchas mercedes que abía hecho a los judíos ..."

- [...] כמו ראי הנחמה, שבו רשומים כל הכתובים הקדושים, ואברהם יצחק ויעקב ואיך הוציא אלוהים את ישראל ממצרים וחסדים נוספים שאלוהים העניק ליהודים..."]. מצוטט מפרודיאן, עמ' 212.
- 101 ראו: שם, שם. ראו גם: לעיל, הערה 97.
- 102 ראו: מדינה, עמ' 126.
- 103 אורטיס כתב בטעות שמחבר הספר היה דון יצחק אברבנאל, אביו של דון יהודה. ראו: אורטיס, עמ' 169.
- 104 "שיחות על האהבה" זכה לתרגום מודרני לעברית ולמבוא מקיף ורב ערך של מנחם דורמן. ראו: דורמן, אברבנאל, שיחות. במבוא שדורמן הוסיף לתרגומו נעזרתי רבות.
- 105 על השאלה באיזו שפה נכתב הספר ראו: א. ע. כרך א', עמ' 280, ערך אברבנאל דון יהודה.
- 106 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 221.
- 107 מצוטט מ: א. ע., כרך א, עמ' 280.
- 108 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 337.
- 109 בין השנים 1569 ל-1590. המקור האיטלקי יצא לאור לראשונה בשנת 1535 ברומא. תורגם לספרדית אחרי 1551.
- 110 ראו: דורמן, אברבנאל, שיחות, עמ' 156.
- 111 ראו: שם, שם.
- 112 גארסילאסו אינקזה דה ונגה זהו שמו המלא, נולד בקוסקו שבפרו ב-1539, לאב ממוצא ספרדי ולאם אינדיאנית בת שבט האינקזה.* האב היה אציל ספרדי שהגיע לאמריקה הדרומית בשנות ה-20 של המאה כאחד מקציני צבא הכיבוש תחת פיקודו של פדרו דה אלוואראדו. גארסילאסו היה אם כן מסטיסו (Mestizo) ונולד שלא בנשואים קתוליים. בילדותו בילה בקרב משפחת אמו, דיבר בשפת האינקזה ונתחנך במנהגיהם. מאוחר יותר קיבל גם השכלה ספרדית יסודית (למד קסטיליאנית ואת יסודות הלטינית). בשנת 1560 הפליג לספרד, שם ידע קשיים וקיפוח, למרות כמה ירושות שנפלו בחלקו מצד משפחת אביו, ולמרות שירותו הצבאי שלא היה מוצלח במיוחד, אף כי הגיע לדרגת סרן. במשך הזמן התיישב בסביבות קורדובה שפה הייתה לו אחוזה, הרחיב את השכלתו והחל לכתוב. החיבור הראשון שיצא מתחת ידיו היה התרגום של "שיחות על אהבה", שהודפס בשנת 1590. ראו: שם, עמ' 143-144.
- * שבט אינדיאני היסטורי ממשפחת שבטי קושואה בפרו העילית, וכן שושלת המלוכה של שבט זה.
- 113 ראו: שם, שם.
- 114 במקור: "Los Diálogos de Amor de Maestre León Abrabanel Médico y Filósofo Excelente. De nuevo traducido en Lengua Castellana, y dirigidos a la Majestad del Rey Fillippo" שם, עמ' 124-125.
- 115 ראו: שם, עמ' 125.

- 116 כוונתו לפליפה השני, מלך ספרד. הוא מכנה אותו "מגינה הקתולי של האמונה" ושולח לו ברכה מאת Guedalla Yahia. ראו: שם, שם.
- 117 אולי מכאן בא הכינוי שקארוואחאל הצעיר הוסיף לשם הספר, אם אכן קרא את התרגום הזה.
- 118 ראו: דורמן, אברבנאל, שיחות, עמ' 125.
- 119 דורמן מביא את דעתו של א. דור בסוגיה זו: לעת תרגום הספר היה גדליה אבן יחיא שרוי במצוקה כספית, וייתכן ששכר תרגום הספר שהוזמן ע"י מו"ל נוצרי הקל על מצבו. א. דור טוען גם כי לא רק ר' גדליה אבן יחיא הפליג בשבחו של המלך הזה; היו גם יהודים אחרים שעשו כן. ראו: שם, עמ' 126, הערה 50.
- 120 ראו: שם, עמ' 130.
- 121 ראו: שם, עמ' 140.
- 122 ראו: שם, שם.
- 123 הופיע בסלמנקה בשנת 1584. בשער הספר כתוב: "Philographia universal de todo el mundo, de los Diálogos de León Hebreo. Traducido de Italiano en Español, corregida y añadida por Micer Carlos Montesa, ciudadano de la insigne ciudad de Caragoça. ראו: שם, עמ' 130-131.
- 124 ראו: שם, עמ' 131.
- 125 ראו: שם, עמ' 134.
- 126 ראו: שם, עמ' 135. הגבלה כזו נעשית מטעמי זהירות, אולי יסתבר במרוצת הזמן שיש מקום לכלול גם ספר זה באינדקס הספרים האסורים.
- 127 ראו: שם, עמ' 141.
- 128 ראו: שם, עמ' 142-143.
- 129 במאה הי"ז הוכנס תרגום זה לאינדקס הספרים האסורים מטעם הכנסייה הקתולית הספרדית. ראו: שם, עמ' 143, הערה 67.
- 130 במקור: León Hebreo, Diálogos de Amor, traducidos por Garcilaso Inca de la Vega, edición segunda de Madrid de 1590. ראו: שם, עמ' 164, הערה 69.
- 131 גם ספר זה הותר לפרסום לעשר שנים. ראו: שם, עמ' 147.
- 132 בעברית: חובב ונעמה.
- 133 למשל: התיבה "אדם" משמעותה זכר ונקבה "לא רק בלטינית כי אם גם בעברית, שהיא אם כל הלשונות ומקורן", או: ש"התיבה 'שמים' (בספרדית: scamaim) פירושה בעברית אש ומים". מצוטט מ"שם, עמ' 152.
- 134 אומנם נולד קתולי, אך כאמור, אמו לא הייתה נוצרייה מבטן ומלידה, וכל קרובי משפחתו מצד אמו היו בעבר כוהנים לאל השמש.
- 135 תפישתו זו קשורה בעיקר במשנתו של פיקו דה לה מיראנדולה.
- 136 הספר הזה היה אחד מחיבורים נוספים באותו שם, שהופיעו בזמנים שונים בספרד ובאיטליה במשך המאה הט"ז, כגון: ספרו של San Juan de Ávila (1500-1569), או ספרו של San Francisco de Sales (1567-1622), אך, כאמור, כמעט כולם עסקו ב"Credo הנוצרי. לוסיה גרסיה דה פרודיאן טוענת כי ה-Tratado שכתב קריסטובל

- דה פונסקה גרם להתנצרות מלאה של אנוסים-מתיידיים במאה הי"ז. ראו: פרודיאן, עמ' 212. מן הדין לציין שאין מספיק הוכחות לקביעתה זו.
- 137 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 387; קארוואחאל הצעיר, משפט II.
- 138 בוולגטה מכונה ספר זה בשם "ספר החכמה", וכך כינה אותו קארוואחאל הצעיר שלמד את הוולגטה וצטט הרבה ממנה. על ספר זה ראו: הרטום, חכמת שלמה.
- 139 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 387.
- 140 במקור: "... leyó éste en el libro de la sabiduría que éste tenía trasladado en romance ... cosas de la Ley de Moisés, donde se daban buenos consejos para guardar la dicha Ley ...". ראו: שם, שם.
- 141 ראו: הרטום, חכמת שלמה, עמ' 168 (במבוא).
- 142 ראו: שם, עמ' 167.
- 143 ראו: א. ע., כרך כ"ה, ערך ניקולאוס מלירה, עמ' 172.
- 144 במקור: "Positillae Perpetuae in Universam, S. Scripturam" [פירושים בהמשכים לכל כתבי הקודש"]. ראו: שם, שם.
- 145 במקור: "... el fraile mismo comprase la glosa de Lyra declaración de la sagrada Biblia en cuatro grandes cuerpos de la librería de un gran predicador de su orden que abia muerto...". ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 481 (בזיכרונות).
- 146 ניקולאוס מלירה (1270-1349) היה פרשן מקרא ותאולוג פרנסיסקאני שכתב חיבורים פולמוסיים שונים נגד היהדות, ועסק הרבה בבעיות תאולוגיות. אבל תרומתו החשובה ביותר היא פרשנותו למקרא, ובתחום זה התבלט כגדול הפרשנים הנוצרים מאז ימי הירונימוס. הוא ידע עברית על בוריה, הכיר היטב את דברי הפרשנים היהודים ממקור ראשון (כמו למשל את רש"י), ומקורות רבניים נוספים, נעזר, כפי הנראה, בספרו של ריימונדוס מרטיני "חרב האמונה". בפירושו הטעים את הפשט, את הפירוש המילולי (בניגוד לפירושים האלגוריים והמיסטיים שהיו מקובלים אז בתקופתו), וטען שיש לראות בטקסט העברי המקראי בסיס ראשוני (ההדגשה שלי) לכל פירוש. ה-Positillae שלו הוא למעשה פירוש מקיף של המקרא כולו, וזכה לתפוצה רבה ביותר.
- 147 ראו לעיל הפרק על הצומות.
- 148 כוונתי לאנוסים המלומדים בעלי ידע רחב בתורת משה, אך כאלה לא היו רבים. האנוסים מקיימי המצוות שלא הצטיינו בידע כזה, קיימו בפועל מצוות מצומצמות.
- 149 ראו: כהן, דת קארוואחאל, עמ' 51-52.
- 150 במשפטו השני ציין קארוואחאל הצעיר ש "...el cuarto libro de Esdras no es canónico ni recibido por la Iglesia...". ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II; משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 322.
- 151 הכנסייה הנוצרית-קתולית מצאה עניין רב בספרי יוסף בן מתתיהו משתי סיבות עיקריות: האחת – בספר קדמוניות היהודים (בכרך י"ח) מופיע קטע המזכיר את ישוע ומתייחס אליו כאל יצור על-אנושי. הנוצרים ראו בפסקה זו עדות היסטורית

לפעולתו של ישוע ולמותו. אך קטע זה מעורר תהייה: כתיבה כזו מתאימה ליהודי מחסידי ישוע ולא ליהודי כמו יוסף בן מתתיהו, ואמנם, יש חוקרים הטוענים שהקטע הזה אינו אלא זיוף נוצרי (מן המאה השלישית לספירה?) שהוגנב לתוך הטקסט של קדמוניות כדי לאשר אמיתות האמונה הנוצרית; אחרים סבורים שהמקור שנכתב ע"י יוסף בן מתתיהו "תוקן" בידי נוצרי. הכנסייה הנוצרית שמרה את כתבי יוסף בן מתתיהו, בגלל הקטע ה"נוצרי" הזה. כבר במאות הראשונות לספירה שקדו הנוצרים לתרגם את כתבי י. בן מתתיהו, הן את "קדמוניות" והן את "תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים" ואת "נגד אפיון" שתורגם (ללטינית) במאה השישית לספירה. לגבי קדמוניות היהודים הכנסייה התעלמה מהעובדה שמחבר הספר מגלה את אמונתו החזקה בנצח ישראל ובנצח תורתו (ראו: א. ע., כרך י"ט, ערך יוסף בן מתתיהו הכהן, עמ' 687-690). הסיבה השנייה לעניין הרב של הכנסייה בכתבי יוסף בן מתתיהו מתייחסת למלחמת היהודים, שגם אותו, כאמור, תרגמו ללטינית, מפני שהנוצרים רצו להקים את מקדשם (הנוצרי) על חורבות המקדש היהודי, על הר הבית, וי. בן מתתיהו שהיה יעד לחורבן נחשב לעד מכריע לצדקת אמונתם. טענתם המרכזית: אלוהים מאס בעם הנבחר והחריב את מקדשו ונתן ברכתו להם, לנוצרים. ראו במבוא של ד"ר י. נ. שמחוני ל"תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים", הוצ' מסדה, ת.א. 1964, עמ' 10.

152 ראו: טורו, משפחת קארוואחאל, עמ' 159. ייתכן כי הספר שטורו מציין, וששמו היה El Símbolo de los Apóstoles הוא ה-Símbolo de la Fé שחיבר לואיס דה גרנדה.

153 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 182-183.

154 בספרדית: "La vara de Judah".

155 אפשר להניח שעל ספר נפוץ, כטענת ליבמן, הייתי צריך למצוא מידע כלשהו בשני תיקי המשפטים של לואיס דה קארוואחאל הצעיר, האנוס המלומד ביותר בסוף המאה הט"ז בספרד החדשה – אך לא מצאתי.

156 על ספר זה, על אופיו הספרותי, על דעות מחברו על ישראל ותורתו, ראו מאמרו המקיף של פ. י. בער, "הערות לס' שבט יהודה". ראו: בער, הערות, עמ' 152-179. מאמר זה של בער משלים מה שהוא כתב בשנת 1923 בספרו בגרמנית:

Untersuchungen über Quellen u. Komposition des Schebet Jehuda.

157 על כך ראו: המבוא למהדורת שוחט של שבט יהודה.

158 "... למען יראו ולמען ישמעו בני ישראל וישובו ויתחננו לבעל הרחמים יכפר עוונותיהם במה שעבר עליהם ולצרותיהם יאמר יי' " מצוטט מ"שבט יהודה (מהדורת שוחט), עמ' 1. ראו גם: בער, הערות, עמ' 163.

159 לדוגמה, ראו: השמד ה-ד, ב: "שבט יהודה"; (מהדורת שוחט), עמ' 3; השמד ה-י"א, שם, ע' 33-34; השמד ה-ס"ד, שם, עמ' 96-97.

160 ראו: ביבלניק, עולמם הדתי, עמ' 78.

- 161 דוגמאות רבות פזורות בתיקים רבים, כגון בזיכרונות קארוואחאל הצעיר, במכתביו מבית הסוהר ובשני תיקי המשפטים נגדו, בתיק משפטו של מוראלס, של פדרו אנריקס, של לה פאיבה ושל אחרים.
- 162 זה בא לביטוי במכתבי קארוואחאל הצעיר אל אחיותיו שכאמור, גם הן נעצרו ע"י האינקוויזיציה. הוא מכנה אותן "Martires mios". ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 179, וגם עמ' 506 (במכתבים).
- 163 ציטוט מתשובת קארוואחאל הצעיר לאינקוויזיטור: "... éste tenía por Siervos del Señor los que guardasen la Ley de Moisés". ראו: שם, עמ' 248 וגם עמ' 475 (בזיכרונות).
- 164 ראו: כהן, מרטיר, עמ' 127.
- 165 ראו: טורו, היהודים, תעודה מס' 3, עמ' 43.
- 166 אין לדעת אם אלונסו ידע את הכתוב בחומש.
- 167 ראו: יובל, עמ' 220-221.
- 168 ראו: אדלר, עמ' 319; טורו, משפ' קארוואחאל, עמ' 116. ראו גם: לעיל פרק ד, והערה 44.
- 169 ראו: קארוואחאל הצעיר, משפט II, משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 149.
- 170 במקור: "... entonces Catalina Enríquez mujer del dicho Manuel de Lucena, dijo al dicho su marido: no vez lo que dice éste? Bien sería porque no nos descubriese y viniese algun mal, matarle dándole alguna cosa en tecomate de chocolate, y que oyendo el dicho Luis de Carvajal respondió: bien me parece eso, pero dice Dios: no matarás y es mandamiento suyo y así no es bien se haga eso, y por esto cesaron de matarlo." ואז קטלינה אנריקס, אשתו של אותו מנואל דה לוסנה, אמרה לבעלה: אינך שם לב למה שהוא אומר? טוב נעשה שכדי שלא יסגיר אותנו ויגרום לנו צרה, נהרוג אותו ע"י זה שנכניס למשקה השוקולד (שלו) משהו (מתאים), וכששמע זאת אותו לואיס דה קארוואחאל ענה: זה נראה לי טוב, אך אלוהים אמר: לא תרצח וזה דבר שלו ולכן לא טוב לעשות זאת, ומפני זאת לא הרגו אותו". ראו: שם, עמ' 158.
- 171 ראו: ליבמן, היהודים, עמ' 141.
- 172 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 432-433.
- 173 במקור: "... le dijo que se guardase de el porque era vizcaino* y no le enseñase la dicha Ley porque salían los vizcainos malos judíos, y el dicho Manuel de Lucena le respondió riendose que no reparaba en que fuese vizcaino, porque era muy hombre de bien" ראו: שם, עמ' 433.
- * Vizcaino – ויסקאינו, ישוב במקום מדברי בקליפורניה התחתונה סמוך למפרץ בשם זה. יש גם ויסקאיה (Vizcaya) בספרד, במחוז הפסקים, וסביר שאותו חואן דה קאסאל בא משם.
- 174 ראו: שם, עמ' 388.

- 175 ראו עדותו של נוניס ב־קארוואחאל הצעיר, משפט I; ראו גם: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 8-12, וגם: שם, עמ' 473-474 (בזיכרונות).
- 176 ראו: מדינה, עמ' 124.
- 177 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 136, 224, (משפט II), 478, (בזיכרונות).
- 178 במקור: "... que viendo éste cual gran judío es el dicho Luis de Carvajal..." ראו: שם, עמ' 137.
- 179 ראו: שם, שם.
- 180 על מקרי "גיור" נוספים שביצעו אנוסים מאותה חבורה באותן שנים ראו: טורו, משפחת קארוואחאל, עמ' 152-153, 360.
- 181 ראו לעיל (בפרק ג) פירוט האשמה שהועלתה נגד חואן דה פֶּאָסָה, בשנת 1540, בימי ההגמון סומאראגה, על שמל ילד אינדיאני (או ילדים) בציפורניים.
- 182 ראו: פרודיאן, עמ' 188.
- 183 ראו לעיל, בפרק זה.
- 184 עדות של פדרו אנריקס שמפלילה את חברו מנואל גומס נאווארו: "... lo qual le dixo a este el dho. (sic) [dicho] Manuel Gomez Navarro, y que avia de morir en la creencia de la Ley de Moysen ...". "זה מה שאמר לו מנואל גומס נאווארו, ושימות באמונתו בתורת משה ..." [ראו: פדרו אנריקס, משפט, עמ' 97.
- 185 חוסה טוריביור־מדינה טוען שכך נהג דיאגו אנריקס: "La noche antes del Auto habiendole dado religiosos que le consolasen y ayudasen a bien morir, quería que fuese en la Ley de Moisen dada por Dios, que no podía mudar. Después a la madrugada la tomó y se convirtió, en la que pereció." "בלילה שלפני האוטו דה פה, כשאנשי הדת שהובאו אליו על מנת לנחם אותו ולסייע לו "למות טוב" (ענה להם) שרצונו למות בדת משה אותה אין להחליף. אך בבוקר קיבל (את הצלב) והמיר (כלומר: חזר אל הנצרות, כמתחרט על ההתכחשות קודם לכן), ובה מת]. ראו: מדינה, עמ' 125.
- 186 בזאת מתקרבים הם אל רעיון המרטיריום של היחיד הנוצרי, וביהדות כל העם מוכן לכך, כלומר למות על קידוש השם (כמו למשל בימי מסעי הצלב).
- 187 ברגעיו האחרונים הסכים לואיס דה קארוואחאל "לקבל את הצלב" מסיבות שפורטו בפרק ג, ובהערות 361-378.
- 188 ראו לעיל, הערה 184.
- 189 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר עמ' 136-137.
- 190 ראו: שם, עמ' 179.
- 191 ראו: שם, עמ' 183.
- 192 היה ברור לו מה מקומם בגן העדן של המתים על קידוש השם. מבחינה זו דומה השקפתו להשקפותיהם של האנוסים בספרד בתקופה שלאחר הגירוש, ובמיוחד בימי ההתעוררות המשיחית (בסביבות שנת 1500). גם אז האמינו כי האנוסים שעלו על המוקד למען אמונתם היהודית הם "קדושים ההולכים לגן העדן לתהילה". ראו: ביינארט, אנוסי אלמגרו, עמ' 84. הנערה מהֶרְרָה סיפרה שכאשר

- עלתה השמימה ראתה שם את אלה שנשרפו ככופרים יושבים על כסאות של זהב ואלוהים דורש לפנייהם. ראו: הנ"ל, אגודו, עמ' 429. תפישה זו על מקומם של האנוסים שקידשו את השם במעלות קדושי עליון היא מיסודות אמונתם של האנוסים, וכפי הנראה עברה מדור לדור. ראו: שם, שם. אין להניח שקארוואחאל הצעיר ידע משהו על ה"נביאות" שחיו בראשית המאה הט"ז ועל האמונות שרווחו אז, אך עובדה היא שתפישתו דומה לתפישת בני הדור ההוא.
- 193 הוא רומז על ניסיונם, שלא יצא אל הפועל, להסתלק ממכסיקו ולחזור לקסטיליה, ומשם לצאת לאחת מארצות החופש.
- 194 ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 500 (במכתביו מהכלא).
- 195 במקור: "... para morir nazi y esto avía de ser tarde o temprano no me seran util por dos momentos de vida cansada dexar la eterna que mi Dios me ofrece ..." [למות נולדתי וזה יתרחש מאוחר או מוקדם ולא יועיל לי שלמען שני רגעים של חיים יגעים אוותר על חיי הנצח שאלוהי מציע לי ...]. ראו: משפטי קארוואחאל הצעיר, עמ' 502 (במכתבים). ראוי לציין כי במכתביו כלולים הרבה הצהרות ברוח הדברים האלה.
- 196 ראו: שם, עמ' 271 (משפט שני).
- 197 במקור: "... y que desea como la salvación venga el día en que ha de morir no como vil ahorcado sino en fuego vivo, porque tenga más gloria, porque con eso piensa salir de las prisiones y grillos en que está y irse a los cielos. ... y que el ponerlo en fuego vivo, será ministerio para éste ir a gozar de la eterna gloria de Dios nuestro Señor, según y como el bendito mártir Eleázaro, Salomona, y sus Stos. [Santos] siete hijos Machabeos". ראו: שם, עמ' 285.
- 198 ראו: שם, עמ' 330.
- 199 ראו פסק הדין וביצועו ב־פדרו אנריקס, משפט, עמ' 114-118.

פרק י"א:

היחס אל הנצרות, אל עולמה הרוחני, הגשמי והמוסדי

1. התנגדות ריגושית ורעיונית: (יחס של לעג ובוז הן לקודשי הנוצרים והן למאמינים בדת זו; שלילה מוחלטת של כל עיקרי האמונה הנוצרית [הדוגמות] והקידושים [הסקרמנטים] ומצוות אחרות).

ציינתי לעיל שהאנוסים בספרד החדשה שנאו שנאה עזה¹ את הנצרות ואת עולמה². אנסה לבחון את הרגשותיהם ודעותיהם על עולם זה שבתוכו חיו ועל האמונה שלמראית-עין נמנו עם מאמיניה.

כפי הנראה, המימד הריגושי היה מכריע בהתפתחות היחס של אנוסי ספרד החדשה כלפי הנצרות. הם התקוממו נגד ההשקפה בדבר עליונותה של הנצרות על כל הדתות, ובמיוחד על דת ישראל שכונתה בפי הנוצרים "הדת המתה של משה". בדרך החיים הדתית שלהם, ע"פ תורת משה, ביקשו האנוסים להוכיח לא רק שתורה זו היא תורה חיה וטובה³, ושרק היא מבטיחה גאולה וישועה, ושרק בה יזכו לתשועת נפשם⁴, אלא גם שהנצרות היא זיוף⁵, הלצה⁶, ושיש לשלול את דרכה ולבוז לפולחנה לקודשיה⁷ ולקדושיה. הרגשה זו, בנוסף לתחושת הכאב והעלבון הצורב שהנצרות הסבה להם, הולידה את השנאה, שהולידה התרסה כנגד הכנסייה ובעיקר נגד הממסד הכנסייתי, שביטויה המעשי היה התפתחות "פולחן" של לעג לקודשי הנצרות, וחמור יותר, של חילול קודשי הנוצרים⁸.

האנוסים לא הסתפקו בהימנעות ככל האפשר מקיום מצוות נוצריות⁹, ובהתנתקות עד כמה שהתאפשר להם מאורח החיים הנוצרי, אלא גם "המציאו" מצוות "עשה" אנטי-נוצריות אותן קיימו בסתר, ובמשך הזמן הפכו לחלק מאורח החיים "היהודי" שלהם¹⁰. במיוחד נכון הדבר כשרצו לבטל תוקפם של מצוות נוצריות שהם נאלצו לקיים, כגון: השתתפות במיסה בכנסייה בימי ראשון או מחיקת טבילת רך שנולד¹¹.

לפעמים נתקשה להבחין, לפחות אצל אחדים מהם, מה היה חשוב יותר, להימנע מחילול שבת או מאכילת חזיר – או השמעת גידופים כלפי ישוע ומאריה, או אפילו חילול צלב בדרך זו או אחרת.

אך אין להמעיט מערך התנגדותם הרעיונית לנצרות כפועל יוצא מאמונתם ב"תורת משה החיה" ושתמציתה, כאמור לעיל, הייתה שלילה מוחלטת של עיקרי האמונה הנוצרית (הדוגמות) והקידושים (הסקרמנטים) של הנצרות¹², כגון:

א. כפירה מחלטת באלוהותו של ישוע. הם דחו בתוקף את דוגמת השילוש הקדוש, כלומר, את העיקרון של אל אחד בעל שלושה פרצופים או תארים (personae, ובספרדית: personas). (בביטוי זה השתמש יוסף בן שם טוב בתרגומו את החיבור הפולמוסי-פילוסופי של ר' חסדאי קרשקש בשם: "ספר ביטול עיקרי הנוצרים") – ומהות אחת¹³, וראו בכל צורה של ריבוי – אלילות¹⁴. את כל זעמם הוציאו על הפרצוף (התואר) השני על ישוע, "שעשה עצמו אלוהים" כהגדרתם¹⁵, ולאמונה שתורתו תזכה אותם ואת העולם כולו בישועה. הכינוי העדין ביותר שהוא זכה לו בפיהם היה משיח-שקר¹⁶. הם כפרו במשיחיותו ובתפקידו כגואל האנושות¹⁷ מהחטא הקדמון ע"י מותו על הצלב¹⁸. הם התייחסו בזלזול ולעג לכל מעשי הניסים של ישוע וראו בהם המצאה של הכנסייה. במקרה הטוב היו מוכנים לייחס לישוע האדם כוח מאגי שבא לו בעזרת קמיעות ולחשים, אך לרוב טענו שאם עשה מעשים על-טבעיים, אזי הוא השתמש בכשפים¹⁹.

כאמור לעיל, קארוואחאל הצעיר ראה בישוע את החיה הרביעית שבחזון דניאל (פרק ז' פסוק כ)²⁰. הוא טען שישוע חוטא ונואף, שמרים המגדלנית עוררה את תאוותו²¹.

כשנתבקש ע"י חוקריו לנמק מדוע זנח את דת ישוע-משיח ואימץ את דת משה – וכפועל יוצא מבחירה זו הוא מחכה למשיח שעוד לא בא – תשובתו הייתה שנימוקיו מתבססים כולם על מה שכתוב בכתבי הקודש. בהמשך פירט תשעה נימוקים, כולם מושתתים על הגיון ועל פרקים ופסוקים מן התנ"ך²², וכל הנימוקים הם עקרוניים ובאים לשלול את משיחיותו של ישוע ולהוכיח שהמשיח המובטח בכתבי הקודש עדיין לא בא²³.

להלן תמצית תשעת עקרונותיו:

הראשון: תורת משה ניתנה ע"י אלוהים. הנוצרים מכירים בקדושתה של תורה זו וטוענים שהם מקיימים את עשרת הדברות.

השני: מבוסס על הכתוב בספר דברים פרק י"ג (פסוקים 1-6) העוסק בהופעת נביא או חולם חלומות שגם אם יציג מופתים – אין להאמין לו, ויש לדבוק בדת אלוהים, כי האל מנסה אותם. נביא כזה יש להעניש בעונש מוות²⁴.

השלישי: כל הקללות שקלל אלוהים את עם ישראל התקיימו על כי הפרו את בריתו, כפי שכתוב בספר דברים פרק כ"ח.

הרביעי: מתבסס על הנבואה שבשירת האזינו (דברים ל"ב)²⁵ על מה שעתיד לקרות לעם ישראל: הוא יצא לגלות עד שיגיע יום קיבוץ הגלויות והגאולה.

החמישי: מבוסס על דברי "הנביא הקדוש" דוד, ובמיוחד במזמור "celi etnarrant Gloriam Dei..."²⁶ שבו אמר בין היתר כי תורת אלוהים אדוננו משולה לשמש המאירה את הנשמות²⁷.

השישי: מבוסס על מזמור קי"ט²⁸, שהוא כל כולו שיר הלל לאלוהים ולתורתו. בתורה זו הוא רוצה לחיות ולמענה הוא רוצה למות. במיוחד יש להדגיש את הכלול במזמור, שיש סוף לכל דבר, אך לציוויי אלוהים אין סוף²⁹.

השביעי: מבוסס על המזמור לאסף, נביא קדוש, שמתחיל כך: "ud qui Deus repulisti imperpetuum..."³⁰.

השמיני: מבוסס על נבואותיו של הנביא הקדוש יחזקאל, שכולן כאחת מאשרות את תורת אלוהינו ואת בואו של המשיח ושל קיבוץ עם ישראל, שבגלל חטאיו הוא עומד בפיזורו. מכיוון שעם ישראל עדיין לא קָבַץ, אזי ברור שהנבואה לא התקיימה, ומכיוון שירושלים לא נבנתה, ברור שהנבואות לא התגשמו.

התשיעי: כל נבואות ישעיהו, ובמיוחד פרק ס"ו שבו מפורטות ההבטחות שהבטיח אלוהים לבית ישראל. בפרק זה נאמרו דברים ברורים על העונשים שייענשו אלה שראו עצמם נקיים אך עבדו אלילים ואכלו חזיר³¹, ופרק מ"ט שבו שואל אלוהים איך ייתכן שתחשבו כי זנחתי אתכם³². הייתכן שאם אוהבת תשכח את בנה הפעוט³³? לא אשכח אתכם ואשא ידי ואסמן לגויים שיקבצו את בניכם וישאו אתכם על כתפיהם ויהיו המלכים אומניכם וגו'³⁴. וכך ביתר פרקי ישעיהו ובפרקים בירמיהו, במיוחד הפרקים ל"א ל"ב שבהם יש הבטחה כי המשיח יבוא; ונבואות עזרא הרביעי, שמכולן עולה בבירור איך יינצל ישראל ושהמשיח בוא יבוא; ונבואות דניאל, במיוחד הנבואה על החיה הרביעית³⁵, והפרק האחרון שבטוביה, ונבואות חגי הנביא שניבא על בניית המקדש הקדוש בירושלים, ודברי מלאכי בפרק על יום הדין.

כל הנימוקים האלו שכנעו אותו באמיתות דת משה ובצורך לקיים את מצוותיה, ולכפור במשיחיותו של ישוע ולראות בו את האנטיכריסט. בברית החדשה כתוב במפורש בשמו של ישוע, כי הוא לא בא להוסיף או לגרוע, אלא לקיים את תורת משה. מזה הוא למד שישוע לא ביטל את תְּקוּפּוֹתָהּ של תורת משה.

אלו נימוקיו של קארוואחאל הצעיר כפי שנרשמו בפרוטוקול משפטו. מן הדין לציין שטיעונו ועקרונותיו חורגים מהמקובל או הידוע בקרב האנוסים בספרד החדשה, והם משקפים את האדם שהעלה אותם, שאכן היה משכמו ומעלה – ולא את כלל ציבור האנוסים. מאידך אין להניח שהנמקותיו היו עומדות במבחן הויכוחים הגדולים שהתנהלו בספרד בין יהודים לנוצרים. אך בספרד החדשה, התאולוגים בשירות האינקוויזיציה, שאמורים היו לסתור את טיעונו של קארוואחאל הצעיר ולשכנע אותו שטועה הוא ועליו לחזור ולהאמין בתורת ישוע – נכשלו במשימתם. עובדה זו עולה מהפרוטוקולים במשפטו.

כפועל יוצא מכפירתם באלוהותו ומשיחיותו של ישוע, דחו האנוסים את דוגמת ההתגשמות בבשר (באנגלית: Incarnation)³⁶ ושינוי החומר (Ttransubstantiation)³⁷, שלדעתם נוגדות את השכל³⁸, והתייחסו בבוז לנוצרים שב"עיוורונם" הגדול אינם מבחינים באבסורד שבהערצת "חתיכת בצק"³⁹ הקרויה בפי הנוצרים "Hostia" (לחם הקודש), שבה מצוי גופו של ישוע⁴⁰. גם את המיסה שללו מכל וכל וטענו, שכל מה שמתרחש בה משול לאוויר⁴¹, כלומר – אין ערך למיסה. זאת ועוד: הם התייחסו אליה בלעג שנון ונמנעו ככל האפשר מלהשתתף בה⁴². מי שבכל זאת הלך לכנסייה וקיים מצווה זו, עשה זאת בגלל החשש⁴³, כי הרי ההשתתפות במיסה הייתה חובה שאין להימנע ממנה⁴⁴, אך בהיותם בכנסייה נמנעו מלקחת חלק פעיל בטקס, ואפילו מלמלו בלחש משפטים שכל תכליתם הייתה להדגיש כי אין הם מאמינים בסקרמנט הזה ואפילו בזים לאמונה זו⁴⁵.

קארוואחאל הצעיר סיפר לחוקריו שבזמן המיסה הוא נהג לכרוע ברך כמו כולם, אך במקום לומר את מילות התפילה המקובלות, היה לוחש: "a ti solo Dios del cielo se debe la adoración..."⁴⁶. "רק אותך אלוהים שבשמים חובה להעריץ...". ידידו אנטוניו דיאס מארקס לא הסתפק במשפט קצר כזה כדי להביע את סלידתו מהמעמד שבו השתתף מחוסר ברירה, ועל מעשיו ודבריו העיד המלשין דיאס⁴⁷: "Antonio Díaz Márquez, cuando iba a la iglesia y se hincaba de rodillas y hacía que rezaba y decía a las imágenes de los santos semejantes sean a vosotros los que en vosotros adoran y creen que tenéis ojos y no veis y oídos y no oís, y manos y no palpáis. Acaba ya Señor de venir porque crean estos perros de los cristianos cómo aun no habéis venido. Suene ya, Señor, esa trompeta en el Monte de Sión, donde se congregarán todos los reinos y reyes del mundo a adorarte! Y que cuando salía el sacerdote a decir misa al altar, de la hostia decía el dicho Antonio Díaz Márquez, en un sólo Dios creo, en un sólo Dios adoro y no en este perro que no es sino un pedazo de engrudo; ..." [כשנהג אנטוניו דיאס מארקס ללכת לכנסייה, לכרוע על ברכיו וכאילו התפלל היה אומר על האיקוניות של הקדושים: 'כמוכן שיהיו כמוכם אלה המאמינים בכן ומעריצים אתכן, עיניים להם ולא יראו אוזניים להם ולא ישמעו'⁴⁸ ידיים להם ולא ימששו'. בוא כבר אדון (הכוונה לאלוהים) כדי שהכלבים הנוצרים האלה יאמינו שעד עכשיו לא באת. תקע אדון בחצוצרה על הר ציון ששם יתקהלו כל הממלכות ומלכי העולם כולו יעריצו אותך! וכשהכומר היה יוצא כדי לומר את המיסה ליד המזבח (שעליו מונח היה) לחם הקודש נהג אותו אנטוניו דיאס מארקס לומר: באל אחד אני

מאמין ואל אחד אני מעריץ ולא את הכלב הזה שהוא בסך הכול חתיכת דבק". (ההדגשות שלי).

"תפילה" זו, שנאמרת בזמן הטקס הנוצרי בכנסייה, מדברת בעד עצמה. זו דוגמה של מצוות "עשה" אנטי-נוצרית שאימצו לעצמם אנוסים בספרד החדשה. קונסטאנסה רודריגס הרחיקה לכת ונהגה לגדף ולחרף את ישוע, את הכומר ואת הנוצרים בכלל בזמן המיסה⁴⁹.

האנוסים שללו מכל וכל את דוגמת הלידה בבתולים⁵⁰. זאת ועוד – האמונה בבתולים של מאריה עוררה, לפחות אצל האנוסים, לעג שנון וגס ביותר⁵¹. במקום "בתולה קדושה" כינו את מאריה זונה⁵² ואת ישוע ממזר. הם גם שאלו בלעג איך ייתכן שהנוצרים יאמינו שמאריה נשארה בתולה במשך כל חייה, והרי כתוב בברית החדשה שהיא ילדה שלושה ילדים נוספים⁵³: "... que como los cristianos decían que esa mujer era madre de un solo hijo siendo así que..."⁵⁴. "había tenido otros tres..." [אין זה שהנוצרים טוענים שאישה זו הייתה אם של ילד אחד כשכתוב שנולדו לה עוד שלושה...]. קארוואחאל הצעיר התבטא גם הוא בחריפות בהתייחסו למאריה: "... y que nuestra Señora está en los infiernos y era una puta que había parido cinco veces..."⁵⁵. נמצאת בגיהנום והיא זונה שילדה חמש פעמים...]. (הדגשה שלי).

המלשין לואיס דיאס העיד כי שמע מפיו של קארוואחאל הצעיר תיאור על חייה המופקרים של מאריה, ש"זכתה" בפיו להרבה כינויי גנאי, בוז וגסויות. ראויים דבריו שיובאו כלשונם: "... que no se encomendase a ntra. [sic] Sra. [sic] la Virgen María porque era mujercilia embaiadora, mujer de un carpintero, para que éste viese lo poco en que la había de estimar, le hacía saber que estando un día la Virgen Sacratísima, apartada de José, su santo esposo, vino a visitarla un herrero que andaba enamorado de su Divina Majestad, y estando con su menstuo tuvo acceso carnal con ella y entonces engendraron a Nuestro Redentor Jesucristo, llamandole el perro embaidor, barbillas, y que por él había venido la perdición de todo el género humano y la que agora había entre todos los cristianos que guardaban su secta, y que por esta causa están Ntro. [sic] redentor Jesucristo y su Santísima Madre y todos los Apóstoles y Stos. [sic], que los cristianos llaman mártires, ardiendo en los infiernos; ..." שלא יתמסרו לגבירתנו מאריה הבתולה כי היא הייתה פרוצה מופקרת, אישתו של נגר, וכדי שההוא (הכוונה ללואיס דיאס) יראה עד כמה מעט יש להוקיר אותה, הוא גילה לו שהבתולה המקודשת קיבלה אורח, פְּרָזֶל אחד שהתאהב בה, ועמו היא קיימה יחסי מין בזמן מחזורת החודשי, ואז היא הרתה את אדוננו ומושיענו ישוע-משיח, שאותו כינה (קארוואחאל) כלב

נוכל(?) ובגללו בא האובדן על האנושות וכעת הוא (האובדן) מתקיים בכת זו אליה משתייכים הנוצרים, ובשל כל זה נמצאים מושיענו ישוע-משיח, אמו הקדושה וכל השליחים והקדושים שהנוצרים מכנים בשם מרטירים – בגיהנום⁵⁶].

תיאור זה ממחיש את עוצמת השנאה, הבוז העמוק, הלעג השנון והגס שהפגינו אנוסי ספרד החדשה כלפי דמויותיהם של ישוע ומאריה⁵⁷.

האנוסים שללו מכל וכל את טבילת תינוק שנולד; הם טענו שהיא מיותרת לחלוטין, אין בה צורך כדי לזכות בגאולה ובתשועת הנשמה, כי רק ברית מילה מזכה בתשועה זו⁵⁸. לפני גירוש היהודים מספרד וגם אחריו נהגו אנוסים לשטוף את הטבילה מבניהם שזה עתה נולדו ושנטבלו. הם עשו כך מיד לאחר שחזרו לביתם בתום הטקס בכנסייה⁵⁹. על מעשים אלו התריע בזמנו אלונסו דה אספינה⁶⁰, האיש הראשון שסיווג ומיין את עברותיהם של האנוסים נגד הנצרות⁶¹.

כפי הנראה נהגו כך אנוסי ספרד החדשה כבר בשנות העשרים-שלושים של המאה הט"ז⁶² וטקס שטיפת הטבילה שערכו הפך גם לטקס שכל כולו לעג ובוז לסקרמנט הטבילה⁶³. הרננדו אלונסו נאשם והורשע גם על כך⁶³. גונסאלו גומס⁶⁴ הואשם, בין היתר, שהוא ערך טקס טבילה שכל כולו חילול הקודש ולעג לסקרמנט הטבילה. בשיתוף עם אנוסים נוספים הטביל גומס נער אינדיאני שגסס, ובזמן התפילה הם צחקו והתבדחו ואמרו, שאין סקרמנט זה שווה משהו והוא בסך הכול בדיחה⁶⁵. טקס זה נעשה בגלוי ובפומבי, אם נסתמך על העד קריסטובל דה ואלדראמה (האדם שהסגיר את גומס). הוא העיד כי הנוצרים הותיקים שנכחו בטקס נדהמו מחוצפתו של גומס, שאמר במהלך הטקס הקדוש את המשפט Yo te bautizo en el nombre del Padre y del Hijo y del Espíritu Santo⁶⁶ [אני מטביל אותך בשם האב, הבן ורוח הקדש].

גם את הוידוי לפני כומר שללו מכל וכל וטענו, כי הכפרה שהוא מעניק אינה תופסת, כי רק אלוהים מכפר על עוונות וסולח לחוטאים⁶⁷. כשהלכו אל כומר הוידוי כדי להתוודות, כנהוג אצל הנוצרים, עשו זאת רק כדי להסיר מעצמם כל חשד⁶⁸, אך כאמור, השתדלו מאד להימנע מכך⁶⁹. בכך שנמנעו, עד כמה שאפשר היה, מלהשתתף בעבודת הקודש שהתנהלה בכנסייה, או לחילופין לבטל את ערכה ע"י מה שנהגו לומר בלחש בזמן המיסה; ובכך שנהגו למחוק ולשטוף את הטבילה ונמנעו מלהתוודות; ונהגו כך גם לגבי יתר המצוות הנוצריות; ונמנעו עד כמה שאפשר מלקיימן ואפילו עברו עברות מפורשות מבחינה נוצרית⁷⁰ – הם נתנו ביטוי לא רק להתנגדותם העקרונית לנצרות ולכל מה שהיא מייצגת, אלא גם התריסו נגדה, וכמעט בגלוי.

כפי הנראה, את רחשי ליבם הכנים והאמיתיים ביותר ניתן למצוא בביטויי הגנאי שבהם כינו את קודשי הנוצרים, את הממסד הנוצרי ואפילו את הנוצרים

הפשוטים; ובנטייה לשים ללעג ולקלס תהלוכות נוצריות, טקסים בכנסיות, צלמים ואיקונות⁷¹; ובנטייה, לפעמים בלהיטות – לחלל את קודשי הנצרות בסתר וגם בפרהסיה. להיטות זו הביאה על רבים מהם אסון, כי תמיד נמצא מי שראה ומי ששמע ומי שהלשין.

ישוע זכה, כאמור לעיל, לכינויי גנאי רבים. העדין ביותר היה: "התלוי"⁷². אין בכינוי זה כל חדש; מאז ומתמיד היה מקובל היה בין היהודים לכנותו כך. עדויות רבות לכך מצויות בספרות היהודית של ימי הביניים. כינויים אחרים היו: "perro de barbillas"⁷⁴ "Jhú quanta" או: "perro embaidor", "barbillas"⁷³, "Juan Garrido"⁷⁶ "merdá"⁷⁵. גם ההוסטיה זכתה לכינוי זה⁷⁷. ביטוי אחר היה הכינוי "boquinete"⁷⁸. מהשימוש בביטויים אלו, או לפחות בחלקם, אפשר להבין שהיו אלה ביטויים שהם יצרו לעצמם והשתמשו בהם ביניהם, ולא תמיד היו מובנים לאחרים, ובמיוחד לא לנוצרים ותיקים. הכינוי "כלב" היה מקובל במיוחד, והדביקו אותו לא רק לישוע אלא גם לאינקוויזטורים, לפקידי האינקוויזיציה⁷⁹, ואפילו לנוצרים פשוטים.

כאמור לעיל, כונתה אמו של ישוע: "זונה"⁸⁰ וגם: "mujercilla embaidora", או: "María Hernández"⁸² ובקיצור: "Marifer Fernández". קארוואחאל הצעיר הוסיף לה את הכינוי "señora de los diablos"⁸⁴ ["אשת השדים"].

גם האינקוויזטורים וכל עובדי מנגנון האינקוויזיציה זכו לכינויי גנאי מגוונים ביותר: "ministros de maldición"⁸⁵ ["שליחי קללה"] וגם: "bestias crueles" [חיות אכזריות] או: "inhumanos y crueles" [לא אנושיים ואכזרים]; "cruelísimos tiranos" [רודנים אכזריים]. כינויים אחרים היו: "lobos"⁸⁶ "carniceros" [זאבים צמאי דם], "ministros nefarios"⁸⁸ [שליחים מרושעים], אך לרוב השתמשו בכינוי "שדים" [diablos]⁸⁹. כינוי רווח אחר היה: "verdugos de nuestras vidas" [תלייני חיינו]⁹⁰. ביטוי אחרון זה מצביע בבירור מה חשו האנוסים שחיו בצילה של האינקוויזיציה ושל מנגנונה.

המלשין דיאס ידע לומר כי פדרו אנריקס קילל קללות נמרצות את פקידי האינקוויזיציה ש"יימסרו לידי השטן ושיישרפו בגיהנום", ובמיוחד שנים מהם שאת שמותיהם מסר, וכשאחד מהם ימות אז "יראו כולם שהוא [אנריקס] עולה השמימה, והפקיד [של האינקוויזיציה שמת, הגיע] אל הגיהנום"⁹¹. כוונתו של אנריקס הייתה, כפי הנראה, שסופו שלו יהיה על המוקד, ומעניו יגיעו אל הגיהנום.

הבית שבו שכן מוסד האינקוויזיציה כונה בפיהם "casa de abominación" [בית התועבה]⁹², וחדר הישיבות שבו "sala de los diablos" [אולם השדים]⁹³, וכל מעשי האינקוויזיציה אינם לשם שמים⁹⁴. מלשין או מרגל מטעם האינקוויזיציה

כונה "perro cornudo" [כלב בעל קרניים]⁹⁵, וגם: "hijo de villanos" [בן של נבזים]⁹⁶.

הביטויים העדינים ביותר שבהם כינו את הנוצרים כולם היו: "enemigos" ["אויבים"]⁹⁷, "idolatrás" [עובדי אלילים]⁹⁸ או: "ciegos malventurados" [עיוורים חסרי מזל]⁹⁹. הם הרפו להשתמש בכינוי: "perros herejes" [כלבים כופרים]¹⁰⁰, או: "perros cristianos" [כלבים נוצרים]¹⁰¹.

אל הכמרים התייחסו בבוז ובביטול גמור. פדרו אנריקס אמר עליהם שהם מעניקים סקרמנטים כשהם עצמם שרויים בחטא¹⁰². תהלוכה נוצרית זכתה לכינוי "nefanda idolatría" [אלילות מרושעת, נבזית]¹⁰³. תהלוכות כאלו זכו גם ללעג שנון, ועדויות רבות מצביעות על כך שיחס זה היה כללי.

המלשין לואיס דיאס העיד שקארוואחאל הצעיר התרברב ואמר, כי ביום מסוים הוא וחברו אנטוניו דיאס מארקס יצאו ממנזר פרנסיסקוס הקדוש ונתקלו בדרכם בקבוצת אינדיאנים שנשאו בתהלוכה צלב עץ כבד, ואז אמר אותו מארקס לחברו קארוואחאל, בעשותו תנועות לעגניות ומשונות, דברים מעליבים ומזלזלים כלפי משתתפי התהלוכה¹⁰⁴. הוא לא הסתפק בכך: כשהתהלוכה התקרבה אליהם הוסיף: "ראה איך נראים כלבים אלה [וכוונתו לאינדיאנים] גלויי הראש, אך [כדי לא לעורר חשדם] בוא נסיר גם אנו את כובעינו"¹⁰⁵. ובעשותם כך אמר קארוואחאל "אך ורק לכבוד אלוהים שבשמים אנו מסירים כובעינו ולא למען הכלב הרמאי הזה..."¹⁰⁶.

סוסנה גאלוואן, שכנה של משפ' קארוואחאל, העידה נגדם וסיפרה שפעם, כשהייתה בבית קארוואחאל והיה זה בפסחא¹⁰⁷, שמעה שיר לעגני מפיה של איסבל על תהלוכת הפסחא שעברה אז ברחוב, ומשתתפיה נשאו על גבם צלב גדול. ואלה מילות השיר: "Ya sacan al desdichado, por las calles, sin temor y" ¹⁰⁸ decía el pregón: muera, muera el traidor" [כבר מוציאים לרחובות את האומלל, בלי פחד והכריז הכרוז: מוות, מוות לבוגד"].

אותם ביטויי לעג, בוז ושנאה הביעו גם בראותם כל מעשה שעשו הנוצרים במסגרת אמונתם. אותו מלשין, דיאס, שהוזכר לעיל, הוסיף, שקארוואחאל הצעיר התרברב בהזדמנות אחרת איך הוא וחברו דיאס מארקס עברו ברחוב סאן אגוסטין, המכונה בפי קארוואחאל "אגוסטיניליו", וראו צייר שצבע דמות של ישוע. הם צחקו למראה עיניהם ואמרו אחד לשני: "את הכלב הזה עלינו להעריץ?, כלב שכלב אחר מצייר אותו"¹⁰⁹.

צוין לעיל מה שנהגו אנוסים לומר כשהשתתפו בטקסי מיסה, אך בכך לא הסתיימו מעשיהם: לפני כניסתם לכנסייה נהגו לסתום את אפם באצבע. תנועה זו והבעת הפנים שנתלוותה לה – הסגירה רבים לידי האינקוויזיציה¹¹⁰.

את מידת התנגדותם הרעיונית לכל מה שהנצרות הקתולית מאמינה אפשר ללמוד מתשובתו של פדרו אנריקס, כשנשאל ע"י חוקריו מה הוא מרגיש ומאמין לגבי עיקרי אמונתם. תשובתו הייתה שאולי הם טובים אך אינם משפיעים כלל, כלומר – אין להם ערך¹¹¹.

2. חילול צלבים, איקוניות וחפצי פולחן אחרים:

אם נקבל את העדויות כפשוטן, הרי שאת מלוא עוצמת השנאה, הסלידה והבוז ביטאו אנוסי ספרד החדשה בכך שחיללו צלבים ואיקוניות, הילקו אותם, שברו אותם, ירקו עליהם ואפילו עשו את צורכיהם עליהם.

ליבמן טוען כי הנוהג להלקות צלבים היה נפוץ בכל ספרד ובכל המושבות הספרדיות שבעולם החדש¹¹². הוא מבסס הנחה זו על העדויות השונות ורואה בהן עובדות אמיתיות. זו גם דעתם של חוקרים והיסטוריונים קתולים, אך לא של כולם.

זאת ועוד: ליבמן טוען כי האינקוויזיציה גילתה נוהג זה בשנת 1532. בשנה זו עמד לדין מיגל רודריגס (Miguel Rodríguez) ואשתו על שהילקו איקונין בשוט, ובזמן המעשה השמיעו גידופים וקללות כאילו רצו לנקום ע"י מעשה זה על כל הרע שהנוצרים גרמו ליהודים¹¹³. הוא אינו מציין אם אנשים אלו נידונו בספרד או בספרד החדשה, אך יש להניח שהיה זה בספרד החדשה, כי ספרו מתייחס למושבה זו. לדעתו נידונים אלה לא היו הראשונים או היחידים הן בספרד והן בספרד החדשה¹¹⁴.

אך לפני שאתייחס לבעיה סבוכה זו ולמידת אמיתות האשמות שהועלו נגד אנוסים בעניין זה, אסקור את מקצת הסיפורים הידועים לנו מספרד החדשה. בין ראשוני האנוסים שהתיישבו במושבה זו נמצא את הנאשמים הראשונים בחילול קודשי הנצרות¹¹⁵. בשנת 1527¹¹⁶ נעצר פרנסיסקו (או גונסאלו) דה מוראלס באשמת פריצות, אך במהלך משפטו התקבל מידע מפוארטו ריקו שאחותו של מוראלס זה (ששרפו אותה על המוקד) העידה שהיא ואחיה הילקו צלב. מוראלס עצמו הודה בסופו של דבר באשמה זו¹¹⁷. עד אחר סיפר, שאותו מוראלס החזיק צלב ונהג להשתין עליו¹¹⁸, ואילו עד שלישי סיפר שהוא שמע מפי הכרוז שהקריא את פסק דינו של מוראלס באוטו דה פה, שנאשם זה, שהתגורר קודם הגיעו לספרד החדשה בפוארטו ריקו, נהג להלקות צלב בקביעות ובשיתוף אדם נוסף בשם פלמה, ולאחר שסיימו להלקותו נהגו השניים לתלות אותו כשראשו כלפי מטה ורגליו כלפי מעלה, ומוראלס אמר אז שהצלב נמצא במצב הראוי לו¹¹⁹. את גונסאלו גומס, שהוזכר לעיל, האשימו שנהג להוריד צלב, להשכיב אותו על רעף מעל סוכת קש שהייתה בחצר, בחוותו, ולתלות עליו פלפלים "כדי שהצלב יבכה". זאת ועוד: שביום השישי הקדוש שבר את זרועותיהם של

שלושה צלבים. הוא גם "התרברב לפני חבריו שעליו להיפרד מהם ולחזור במהירות לביתו, כדי להספיק לשרוף צלב שקודם לכן שבר"¹²⁰.

אלונסו דה אוילה עמד לדין (בין סוף שנת 1539 לראשית 1540), בין היתר על שהחזיק צלב מתחת לשולחנו, והניח עליו את כפות רגליו, ודרך עליו¹²¹. את פרנסיסקו מיליאן האשימו שחילל איקונין של מאריה, שבר שני צלבים ו"דרש" ממאריה שתחזיר לו כספים שנגנבו ממנו¹²². הוא ניסה להצטדק בכך שפעל, לטענתו, בהשפעת השטן.

אך רוב העדויות מתייחסות לשני העשורים האחרונים של המאה הט"ז. בפרוטוקולי המשפט השני של קארוואחאל הצעיר מצויים תיאורים לא מעטים על חילול איקוניות וצלבים. המלשין לואיס דיאס העיד שהוא נזכר שקארוואחאל הצעיר סיפר לו, כי פעם, בהיותו בביתו של דיאגו אנריקס בחברת אנוס שלישי בשם מנואל גומס נאווארו, ניהלו שלושתם שיחות שנמשכו שעות והיטיבו ליבם במאכלים ובשתייה. במשך כל זמן הבילוי הזה לא חדל קארוואחאל זה להלל את תורת משה. אז לקח דיאגו אנריקס צלב שהיה תלוי מעל למיטתו, קשר אותו לרגלי המיטה ו"הציע" לו לאכול כמוהם, בכנותו את הצלב "כלב". הוא לא הסתפק בכך, השכיב את הצלב על המיטה, גחן מעליו והפיח באומרו: "שתה, כלב". כך המשיך לעשות עד שמנואל גומס נאווארו, שנחנק מרוב סירחון, ביקש שיעזבו את החדר וייקחו איתם את הצלב, יניחו אותו במקום אחר ויעשו בו כרצונם. אך קארוואחאל הצעיר טען כי מבחינתו טוב לו במצב הנוכחי, כי אין דבר טוב יותר מאשר להתבונן איך משפילים את "הכלב התלוי", את "הרמאי והמכשף"¹²³. התובע פָּלַל סיפור זה בכתב האישום הראשון שהגיש נגד קארוואחאל הצעיר במשפט השני¹²⁴, ואילו קארוואחאל עצמו הכחיש את הכול¹²⁵, אך מאידך "נידב" מרצונו סיפור על מישהו ששמע ממישהו את הביטוי: "Jhú quanta merdā" במקום שמו המקובל של ישוע.

אותו מלשין, דיאס, הוסיף סיפור על סיפורו הקודם, הפעם על קריעת ספר תפילות נוצרי, והמעשה שהיה כך היה: קארוואחאל הצעיר ביקש מאותו דיאס את ספר התפילות שלו, וכשקיבל אותו – קרע אותו לגזרים, למעט עמודים אחדים שבהם היו כתובים פרקים מתהילים, ובמיוחד אלה הפותחים במילים "שיר מזמור ליום השבת", אותם שמר לעצמו. במיוחד טרח לקרוע את העמודים שבהם היו תפילות שהוקדשו לקדושים שהיו נערצים בספרד. אחר כך ירק על הקרעים וכינה את החגים לכבוד הקדושים "de Buxarranes", כלומר של מאחזי עיניים. גם את התפילות שהוקדשו למאריה ולשליחים פטרוס ופאולוס קרע ביסודיות, בעט בהם ופיזר אותם¹²⁶. בכתב האישום הראשון במשפטו השני אין אזכור לעדות זו. ייתכן שעדותו של דיאס הושמטה מכתב האישום ע"י התובע כי גם הוא לא ראה בה ממש, אך אין לדעת זאת.

זאת ועוד: דיאס העיד גם על מקרה נוסף¹²⁷: סופר לעיל איך לעגו קארוואחאל הצעיר וחברו אנטוניו דיאס מארקס על עבודתו של צייר שצבע איקונין, אך העניין לא הסתיים בכך; בהמשיכם בדרכם הגיעו לביתם של משפחת קארוואחאל. בבית זה היו איקוניות של ישוע, של מאריה ושל קדושים. מארקס ניגש אל האיקונין של ישוע, תחב תאנה בעיניו ואמר: "מה הסוד ששומר הכלב הזה?"¹²⁸, ואחר כך ירק על התמונה¹²⁹. על כך הגיב קארוואחאל הצעיר: "לא ארשה לך ליצור יתרון עלי [במעשים כאלה]", וירק גם הוא על התמונה, ואמר: אל תקרא לו סתם כלב אלא "Juan Garrido". אחר כך שרו שניהם את השיר¹³⁰ "quien es fuerte y poderoso".

דיאס העיד גם על רצונו של קארוואחאל הצעיר לשרוף את הצלבים והאיקוניות שהיו בביתו¹³¹, וכפי הנראה עדות זו מהימנה, והרי תוכנה: בביתם של משפחת קארוואחאל הייתה עליית גג סודית מאחורי קיר לבנים ובעליית גג זו ריכזו קארוואחאל איקוניות של ישוע, של מאריה המגדלנית ונוספות¹³², גיבב אותם בפַּעֲרָמָה על הרצפה והתכוון לשרוף אותם, כי הרי הם עמדו לעזוב את ספרד החדשה ולחזור לספרד בדרכם לאיטליה. בפניה אחרת שבאותה עליית גג הוא הניח את כתב היד של זיכרונותיו. מכיוון שקארוואחאל חשב את דיאס לבן ברית, אנוס כמוהו, הוא ביקש ממנו שברגע (שדיאס) יצליח לצאת מבית הסוהר, ייגש אל בית קארוואחאל, ייכנס לתוך עליית הגג ושם יגלה מעל לערימת האיקוניות קרש רופף. כשיסיר אותו, הוא ימצא את כתב היד, "שעיסוקו תורת משה", כהגדרתו. במקום סתר נוסף (קארוואחאל מסר פירוט מדויק איך להגיע למקום הזה), יש כתב יד נוסף המיועד לאֶחִיו שברחו מספרד החדשה וחיים בפיזה שבאיטליה כיהודים גלויים¹³³. בהמשך יש פירוט למי ציווה קארוואחאל למסור כתב יד זה ואיך יש להעבירו.

בהסתמך על עדות זו יצאו פקידי האינקוויזיציה וברקו בביתם של משפחת קארוואחאל, ומצאו את האיקוניות ואת כתב־היד של זיכרונותיו. עובדה זו צוינה בשוֹלִים של העמוד שבו נרשמה עדותו של אותו דיאס. ראוי רישום זה שיובא בשלמותו: "Hízose diligencia por orden del Santo Oficio y se hallaron estas imágenes en el suelo, maltratadas, y un libro en que el dicho Luis de Carvajal contaba milagros que le había sucedido, como parece adelante que fue examinado y se le mostró el dicho libro. El otro que aquí dice el testigo no se halló" [בוצעה שליחות בפקודת בית הדין הקדוש ונמצאו אותן איקוניות על הרצפה, פגועות, וספר שבו מספר אותו לואיס דה קארוואחאל על הניסים שנעשו לו, וכפי שייאמר בהמשך הוא נבדק והראו לו (לקארוואחאל) אותו ספר. הספר השני שעד זה מסר עליו לא נמצא]¹³⁴.

בהתחשב בעובדה שאת הפרטים על מקום המסתור לא יכול היה המלשין לדעת אלא מפי קארוואחאל עצמו ולא משום מקור אחר, והאינקוויזיציה לא יכלה לגלותו בלי עדות זו, שהרי קארוואחאל הסתיר פרט זה בעדויותיו – עושים את התיאור כולו אמין ביותר.

הזיכרונות שמצאו פקידי האינקוויזיציה צורפו, כאמור לעיל (בהקדמה), לפרוטוקולי המשפט השני, וכך ניצל מכיליון מסמך נדיר זה¹³⁵.

האינקוויזיטורים חקרו את קארוואחאל הצעיר על תוכן זיכרונותיו, חקירה נמרצת וממושכת, ומדברי ההסבר שלו, שלפעמים היו בלתי־משכנעים, ניתן ללמוד, בין היתר, שיש להתייחס בזהירות להכחשות השונות שהכחיש במהלך משפטו ושמתייחסות בעיקר לדברי הבלע וכינויי הגנאי שכוונו הן אל האינקוויזיטורים והן אל ישוע, מאריה ואחרים.

מן הדין לציין כי הסיפור האחרון של דיאס אינו מוצא ביטוי בכתב האישום הראשון שהגיש התובע (במשפטו השני), אך נראה כי הוכחה אמיתות הסיפור. מכאן שמותר לחשוב, שלא כל הסיפורים על מעלליו של קארוואחאל הצעיר וחבריו הוכנסו לכתב האישום.

בנוסף לעדויות של דיאס מְצוּיָה עדות נוספת של פקיד במנגנון האינקוויזיציה גם הוא נוצרי, ששמו פדרו דה פּוֹנְסֶקָה¹³⁶, שנצטווה גם הוא לרגל אחרי קארוואחאל זה. גם עדות זו נגבתה בחודש פברואר, כלומר מספר חודשים לפני שהתובע הגיש את כתב האישום הראשון נגד קארוואחאל הצעיר. להלן תמצית עדותו של דה פונסקה זה: ביום שישי ב־3.2.1595 ניגשו הוא ביחד עם מזכיר בית הדין פדרו דה מַאֲנִיֹּסְקָה (Pedro de Mañozca) ועם האלקאידי (Alcaide או Alcalde)¹³⁷ גספאר דה לֹּס רֵיֵּיֵּאס (Gaspar de los Reyes) לתאו של לואיס דה קארוואחאל. שלושתם התמקמו ליד הדלת במטרה לשמוע איך אותו קארוואחאל מלמד את חברו לתא, הכומר לואיס דיאס, את תורת משה¹³⁸. אחר כך הוא פירט את כל מה ששמעו, ובין היתר, שהאנטיכריסט בעיני הנוצרים – הוא המשיח האמיתי, והנוצרים כולם הם בחזקת מרומים, ומקומם בגיהנום, ואלה שדרגתם גבוהה ומכובדת יותר [כגון: מלכים, אנשי כמורה] – יהיה עונשם בגיהנום חמור יותר, ובראש כל אלה עומדים האפיפיור, המלכים הקתולים, ראשי האינקוויזיציה וחוקריה. גם השליחים הנוצרים שרויים בגיהנום, ועוד. בסעיף הרביעי של העדות נרשם שהם שמעו איך שאל דיאס זה את קארוואחאל מי הם שומרי תורת משה, כדי שיתוודע אליהם כשיצא מהכלא של האינקוויזיציה ויאהב אותם כמו אחים¹³⁹, אך קארוואחאל לא ענה על השאלה והסתפק בכך שאמר, שישנו אדם מכובד¹⁴⁰ ששמו דיאגו אנריקס שהחזיק בביתו תמונה של Juan Garrido. התמונה הייתה מונחת מתחת למיטתו ובכל פעם שירד מהמיטה לעשות את צרכיו, נהג להפיח על התמונה "כדי לראות איך [התמונה] תגיב;

ולפעמים אפילו ליכלך אותה ולעג לה"¹⁴¹. תיאור זה זהה כמעט לחלוטין לתיאור שמסר דיאס על אותו מקרה עצמו. ראוי לציין שסיפור זה הוא בסך הכול סעיף קטן מבחינת כמות העברות (לפי עדותו של דה פונסקה), שכללו ידיעות רבות (שלא חידשו משהו) על קיום מצוות יהודיות בבית משפחת קארוואחאל ובבתי חבריהם האנוסים. יתר על כן, תיאור המצוות שקיימו מהווה את החלק העיקרי בעדות כולה. אין להניח שזו המצאה של דה פונסקה.

נשאלת השאלה: האם העדים הנוצרים ראו בעליל דברים שעליהם העידו, או אולי מסרו בעדותם מה ששמעו מאחרים, או שהעידו על מה שמקובל היה לחשוב בקרב נוצרים ותיקים על "הפשעים" שמבצעים נוצרים חדשים מתייהדים נגד הנצרות? אתייחס בהמשך לשאלה זו.

קארוואחאל הצעיר כתב בזיכרונותיו על מעשי אחותו מאריאנה לאחר שהשתגעה, מעשים שהעמידו את כל המשפחה בסכנת חיים. פעם אחת היא זרקה דרך החלון את האיקוניות שהיו בבית, ושברה אותן¹⁴². קארוואחאל נחקר על כך והסתבך בתשובותיו¹⁴³. אך כשנשאל למה התכוון כשכתב על האלילים [ydolos], ענה שכוונתו לאיקוניות של מאריה הקדושה ושל מאריה המגדלנית ואחרות שאינו זוכר, ובעיניו כולן בחזקת פסילים; וכשכתב "עובדי אלילים" – התכוון לנוצרים.

מדובר, אם כן, במעשה שעשתה משוגעת ולכן האינקוויזטורים לא התייחסו אליו ברצינות¹⁴⁴, אך סביר להניח כי המעשה של מאריאנה מצביע על האווירה ששררה בבית קארוואחאל.

וכך, החשוב ביותר מבחינת ענייננו מהווה עדותו של קארוואחאל הצעיר עצמו, למרות שהיא ניתנה במהלך ואחרי עינוי, והמתייחסת לחילול צלב ע"י מיגל הֶרְנַאנְדֶס. וזה תכנה: הרנאנדס זה, שהיה אחיו של חורקה דה אֶלְמִידָה (גיסו של קארוואחאל), קיבל מקרובת משפחה, נוצרייה ותיקה, צלב. הרנאנדס זה אמר אז לקארוואחאל "איזה 'Salamatio' נתנו לי, ומוסיף קארוואחאל שהוא לא הבין מה פשר מילה זו"¹⁴⁵. אחר כך לקח הרנאנדס את הצלב ותלה אותו לרגלי מיטתו, וכששכב על המיטה נהג להפיח על הצלב ולומר [לו]: שתה! ואת מעשיו אלו עשה גם בנוכחות אחרים, שאת שמותיהם אין קארוואחאל מפרט¹⁴⁶. תוכן סיפור זה דומה במהותו ואפילו בפרטיו לסיפורים שהשמיעו דיאס ודה פונסקה, ושניהם טענו, כאמור לעיל, ששמעו אותם מפי קארוואחאל הצעיר.

צוין לעיל שעדות זו ניתנה אחרי עינויים, ולכן אפשר אולי להניח שקארוואחאל סיפר מה שחוקריו רצו לשמוע; אך אפשרות זו מפוקפקת. קארוואחאל שהה בחדר העינויים זמן ממושך, ימים שלמים, ונחקר בשיטתיות על השותפים לעברה. מטרת חוקריו הייתה לקבל ממנו את שמותיהם ומעשיהם של אנוסים נוספים, כשכוונתם הייתה לפירוט של מצוות תורת משה שאלה

קיימו. כמעט כל החקירה התרכזה בהשגת מטרה זו. תחילה השתדל קארוואחאל להסתיר כל מה שניתן, אך לאט לאט נשבר והסגיר רבים, כשבכל מקרה שבו ציין שם חדש הוא נדרש לומר מתי נודע לו שאיש זה מתייחד, איך התוודו ואיזה מצוות קיימו ביחד ובנפרד. במשך ישיבות ארוכות של בית הדין שהתנהלו בחדר העינויים, מסר אומלל זה, ברצף, שמות ופרטים. חשוב לציין שחוקריו לא שאלו כלל על פגיעה בקודשי הנצרות.

קארוואחאל היה מודע למשמעות דבריו. בשלב מסוים, מיד לאחר מתן עדות, כשהוחזר לתאו, הוא ניסה להתאבד ע"י זה שהשתחרר מידי מחזיקיו, רץ לכיוון חלון כדי לקפוץ דרכו החוצה; אך ניסיון זה סוכל. הוא נהג כך כדי שלא יאלץ לאשר את עדותו בנוכחות עדים המכונים "אנשים הגונים" ולחתום על העדות כדת וכדין. הוא ידע שעדות שלא אושרה בדרך זו אינה קבילה מבחינת ההליך המשפטי המקובל בבתי הדין של האינקוויזיציה הספרדית.

מכל האמור אפשר להניח, שכל מה שהעיד קארוואחאל הצעיר על פגיעות בקודשי הנוצרים – עדות אמת הייתה. התרשמותי מקריאת הפרוטוקולים משני המשפטים שהתנהלו נגדו, שבנושא מיוחד זה לא ניסו האינקוויזטורים לשים מילים בפיו. יתר-על-כן, במקרים שהכחיש אשמות דומות (כגון אלה שהעלה המלשין דיאס) – לא לחצו עליו חוקריו והסתפקו בתשובותיו ואפילו בהכחשותיו.

מן הדין להוסיף שלא מצאתי זכר למעשי חילול אביזרי פולחן של הנוצרים בתיק משפטו של פדרו אנריקס, שאת כולו קראתי. מוזכרים בו ביטויים של לעג וזלזול – אך לא מעשים של חילול כלי קודש. פדרו אנריקס, כמו קארוואחאל הצעיר, לא נחקר בכיוון זה, גם לא כאשר שמו של אחיו דיאגו שורבב בעדותו של קארוואחאל הצעיר ושל דיאס, כשותף לחילול צלבים ואיקוניות. פדרו אנריקס ידע לשמור על לשונו [אולי כי לא עונה], ולא נידב מרצונו מידע על מה שלא נשאל; אך קארוואחאל נידב, כפי שצוין לעיל.

בפסק הדין הארוך במשפטו השני של קארוואחאל הצעיר אין זכר לכל הסיפורים שהובאו לעיל, אף כי יש פירוט נרחב ביותר של המצוות היהודיות שקיימו; ויש התייחסות מפורשת לשמות הגנאי (לישוע, מאריה ואחרים) שהיו שגורים בפיו. לעניות דעתי, ביטויים אלו ואחרים היו שגורים בפי כל האנוסים ובפי קארוואחאל בפרט.

כפי הנראה, השופטים של האינקוויזיציה היו אחוזים כעס רב¹⁴⁷, זוועה ופלצות ממה ששמעו, ונרתעו מלהכניס דברי בלע כאלה לפסק הדין. רושם זה מתקבל ממה שכתבו בפסק הדין. מנקודת מבט זו ראויים דבריהם שיובאו בשלמותם: "... y en odio mortal de Cristo Nuestro Señor de quien nunca se hartaba blasfemar con injurias notables y escandalosas llamandole de

embaidor, nacido entre pastores de discipulos, no reyes, príncipes ni señores, sino gente baja y vil, ahorcado, hechicero, puesto en cruz entre ladrones, ignorante, que no había sabido responder a preguntas de Pilatos, y ser la figura espantable que vio Daniel, y que fué gran pecador, como lo eran agora los pontífices y prelados de la Iglesia que siguen su doctrina y evangelio, increpándole, siendo verdadero Dios, flaqueza humana con la gloriosa Magdalena y otras cosas tan sucias e indecentes **que por excusar horror, no se declaran**, y que no perdonando por la misma razón del Hijo a la pureza y limpieza de la Gloriosísima Madre Señora y Abogada Nuestra, había dicho de ella y de su virginidad purísima cosas **que por no poder ser dichas por otro que el mismo demonio infernal, y ser indignas de escribirse ni decirse en público, se dejan de referir**" **[decirse en público, se dejan de referir]** ומשנאה קטלנית למשיח אדוננו שאותו נהג תמיד לחרף ולגדף באופן בולט ובביטויים שֶׁרוֹתְיִים, וכינה אותו רמאי שנולד בין חניכי רועים ולא בין מלכים, נסיכים או אדונים, אלא בין אנשים ממעמד נמוך ונִקְלָה, תלוי, מכשף, שצלבו אותו בין גנבים, בור, עם־הארץ, שלא ידע לענות על שאלותיו של פילאטוס, ושהוא הדמות המפחידה שדניאל ראה; ושהיה חוטא גדול, כמו שחוטאים בעת הזו האפיפיורים, ההגמונים והבישופים, שמקיימים את משנתו, הטפתו ובשורתו; ומיחס לו (לישוע), אף כי הוא אלוהים האמיתי, חולשה אנושית עם המגדלנית הנשגבה, ועוד מעשים מלוכלכים ולא הגונים, שנמנעים אנו מלפרט בגלל האימה שאנו חשים (למשמע אוזנינו), ולא מחל מאותה סיבה על הבן וכפר בטהרתה וניקיונה של האם, הגבירה המהוללת והסנגורית שלנו, ואמר עליה ועל בתוליה הטהורים דברים שאין יכולת לומר אותם אלא ע"י השטן המתועב בעצמו, ואינם ראויים להיכתב או לומר אותם בפומבי, ואליהם לא נתייחס" ¹⁴⁸ [הדגשות שלי].

נראה כי במשפטים אלו הביעו האינקוויזיטורים את התחושות שצינתי לעיל. יש יסוד סביר להניח כי במהלך המשפט, ובמקביל למדיניות ההכחשות של קארוואחאל שלא עוררו אמוץ רב, נתן גם הנאשם הזה דרור ללשונו, חרף וגידף, ומרוב פלצות נאלצו האינקוויזיטורים להשתיק אותו ולא רשמו את התפרצויותיו בפרוטוקול, והסתפקו ברישום תשובותיו הענייניות ולא מעבר לכך. מצב דברים זה בא לביטוי בפרוטוקול עצמו: "... y queriendo decir otras muchas cosas en ofensa de la Ley de Jesucristo, tan solamente mandaron los dichos Señores a los Inquisidores escribir tambien lo siguiente y no otra cosa". דברים רבים מעליבים על תורת ישוע־משיח, ציוו האדונים האינקוויזיטורים לרשום אך ורק את הדברים שאחריהם (כלומר: אחרי ביטויי העלבון) ולא דבר אחר" ¹⁴⁹.

נראה כי צורה זו של רישום מדברת בעד עצמה. לפנינו חריגה נדירה מדרך הרישום המקובלת, שהמאפיין אותה היה ההקפדה בכתיבת כל מילה שיצאה מפי הנאשם, אפילו את זעקות הכאב שלו בזמן עינוי.

בפסק הדין נכתב במרומז שאין התייחסות לכל האשמות (ונראה שכוונתם של האינקוויזטורים גם לאשמות שהוכחו, ובמיוחד לאשמות של גידוף וחירוף): "Según que esto y otras cosas, blasfemias y diabólicos atrevimientos, en ofensa de Nuestra Inmaculada y Sagrada Religión y Ley Evangélica, mas largamente consta y parece por el proceso de la dicha causa, con la cual la hubimos por conclusa y acabada difinitivamente; ..." לפי זה ולפי דברים אחרים, גידופים וחוצפה שטנית, וכל זה כדי להכלים ולפגוע בדתנו הצחה והקדושה וגם את התורה האוונגלית שלנו, כפי שהוכח ונראה לאורך ההליך המשפטי הנוכחי, (החלטנו) לסיים סופית (הליך זה), ..."¹⁵⁰. יש כאן רמז ברור שלפחות ה"חוצפה שטנית" כהגדרתם, אינה מוצאת ביטוי בפסק הדין. אין גם צורך בכך, כי הרי הרשעתו של קארוואחאל מובטחת הייתה על פי החומר הרב שברשות האינקוויזטורים השופטים; אך מבחינת ביעור הכפירה, חשוב היה להתייחס לבעיית ביזוי קודשי הנצרות. האינקוויזטורים עמדו לפני דילמה: אם יעלו על הכתב דברים כה מתועבים, על פי הנהוג בהליך המשפטי של האינקוויזיציה – יתרום הדבר למלחמתם בכפירה, או יזיק? בחירתם הייתה – להִתְעַלֵּם מהנוהג ולא לפרסם את דברי הבלע.

כפי הנראה יש בעדויות שהבאתי הרבה מן האמת והן מצביעות על "אוירה" מסוימת בקרב האנוסים בעולם החדש במאה הט"ז.

אך מכיוון שאשמות כאלה הועלו כבר בספרד – לפני גירוש היהודים וגם אחרי – במשך כל המאה הט"ז, אף כי לא בשכיחות או בעוצמה כמו לפני הגירוש, ושוב חזרו והעלו אותן ביתר שאת במחצית השנייה הן בספרד והן בעולם החדש; ומכיוון שהחוקרים וההיסטוריונים חלוקים בדעותיהם לגבי אמיתות האשמות, כולן או חלקן¹⁵¹ – אין אפשרות להסתפק בטענות שהעליתי עד כה, ומחובתי לבחון את השאלה בהקשר רחב יותר.

בשנת 1487 הוגשו עדויות נגד אנוסים בִּסְרַגוֹסָה על מעשים של הלקאת צלבים. על חואן אוֹרְטִיגָס (Juan Ortigas) נאמר שהוא נהג לקיים את מצוות דת משה בביתו של יהודי, ושם הם הילקו צלב ואחר כך שרפו אותו. אנוס זה ברח ונשרף בדמות¹⁵². על אלפונסו סַנְצ'ס (Alfonso Sanches) נאמר, כי ביחד עם אנוסים אחרים, שלפניהם נהג להקריא מתורת משה, הילקו צלב ואחר כך צלבו אותו. אנוס זה היה בין הקושרים שרצחו את האינקוויזטור פדרו דה אַרְבּוּאָס¹⁵³ (Pedro de Arbues). גם פדרו דה אַלְמָסֶן (Pedro de Almazan) השתייך לחבורת

הקושרים ותרם כספים להשגת מטרתם. גם הוא, בהשתתפות נוספים, הילקה צלב. גם הוא נשרף בדמות¹⁵⁴.

לואיס דה סאנטאנחל (Luis de Santangel או Mossen Luys Santangel) היה מראשי הקושרים רוצחי האינקוויזיטור. איש זה, שבשנת 1462 הועלה ע"י המלך חואן השני למעלת אביר על חלקו במלחמה נגד המורדים הקטלנים, הואשם בזיקה עמוקה ליהדות ובמעשי התייחדות רבים ביותר, ועל מנהגו להלקות ולירוק על צלב ולחללו בדרכים נוספות¹⁵⁵. גם הוא נשרף על המוקד.

זמן קצר אחרי-כן הופיעו אשמות דומות בתעודות של האינקוויזיציה מן־לנסיה. גם שם העידו נגד אנוסים שהילקו צלב. בשנת 1489 שאלו חוקרי המינוח נאשמת אחת אם הלקתה פעם צלב ואם היא יודעת על אנשים אחרים שעשו זאת¹⁵⁶. אשמות דומות וחמורות יותר הופיעו בתעודות המשפט המפורסם על "הילד הקדוש של לה גוארדיה"¹⁵⁷. בער מגדיר אשמות אלו "עלילות"¹⁵⁸. לדעתו [ציטוט]: "יהודים או אנוסים היו עלולים לעיתים לשבור צלבים ולרומסם ברגלים, אך ל'הלקותם' – האם יעלה על הדעת?"¹⁵⁹. מדעה זו של בער אנו למדים כי הוא שולל מכל וכל את האפשרות שאנוסים הילקו צלבים, אך מוכן לקבל כאמת שלעיתים הם שברו ו/או רמסו צלבים. דעה זו מעוררת קושי: מה ההבדל העקרוני בין שבירת צלבים או רמיסתם לבין הלקאתם? אפשר להניח כי מי שמסוגל לשבור צלב – יהיה מסוגל גם להלקותו.

למרות האמור, איני בא לשלול את דעתו של בער, הנכונה בעיקרה, בדבר אפשרות של פרובוקציה שטנית של האינקוויזיציה כאילו מטרתה הייתה לסחוט וידויים מפי אנוסים על עלילות שלא היו ולא נבראו¹⁶⁰; אך אין לשכוח כי בער מתייחס לתקופה שלפני הגירוש, כשהאינקוויזיציה והמלכים הקתולים היו מתכננים ומכינים את הגירוש עצמו, ורצו ליצור דעת קהל ע"י "הוכחות" שהיהודים הורסים את הנצרות מבפנים¹⁶¹, ועל היקף השפעתם השטנית על הנוצרים החדשים ממוצא יהודי. בנסיבות אלו יש מקום גם לרקום עלילות.

גם בער סבור שאין לנתק היווצרות עלילות כאלו מהתנאים, הזמן והמקום המסויים שבו מעלים אותם: [ציטוט] "אין זאת אלא שלאחר השתלשלות מסוימת ובתנאים זמניים ומקומיים מסוימים התחילה האינקוויזיציה להשתמש בעלילות כאלה. משהוכשר הקרקע לסיפורי־בדים ועלילות־שקר וכשנמצאו אמצעים כאלה כשרים, כדי למהר ולסיים את מעשה השמד"¹⁶².

אין ספק, כי אשמות כגון אלו שהועלו בסרגוסה בתקופת רצח האינקוויזיטור, מעידות על בית יוצרן: אחדים מהנאשמים בהלקאת צלבים עשו זאת, על פי הכתוב בכתב האישום, פעם בשיתוף יהודים שביחד עִמָּהֶם קיימו אנוסים גם מצוות יהודיות, ופעם בשיתוף אנוסים. כך נרקמה ה"הוכחה" לקשר בין יהודים לבין "קונפורסוס" [מומרים, והכוונה ליהודים שהמירו דתם] להרוס את הנצרות.

השיא מבחינת התכנון של רוקמי העלילה היה משפט הילד הקדוש מלה גוארדיה.

נשאלת שאלה: האם היה צורך בעלילות כאלה לאחר גירוש היהודים? הרי אין יותר "סכנה יהודית" לנצרות. לכן, יש לבדוק כל מקרה של הופעת אשמות מסוג זה על הרקע הנרחב יותר של זמן, מקום, נסיבות.

גם ביינארט, תלמידו של בער, סבור שהאשמות האלו הן בחזקת עלילות שטפלו נוצרים על הנוצרים החדשים האנוסים: [ציטוט] "מצד אחד המשך הם לעלילות על יהודים שנתקיימו בימי הביניים ומצד אחר באות דעות אלו לבשר את העתיד ליהפך לעניין שגם האינקוויזיציה עוד תענה בו"¹⁶³. זאת ועוד: "יש לציין ולהדגיש שאף כי לפעמים נמצא את התובע חוזר על דברים אלה בתביעתו לפני בית-הדין, הנה לא נמצא לעיתים אותם הדברים ועלילות אמורים בפסק-הדין. הדעה נותנת שבית-הדין (ולעיתים גם התובע עצמו) לא קיבלו ברצינות את הדברים של העדים הללו, ואלו לא יצאו מתחום של סיפור-בדים של עד או עדה בעלי כוונות זדון"¹⁶⁴. על כך אפשר להקשות: 'לעיתים', כהגדרתו הנכונה של ביינארט, לא נמצא זכר לאשמות אלו בפסקי-הדין, אך מה על אותם פסקי-דין שכן מתייחסים אליהם? במה פחותה מידת מהימנותם ממידת מהימנות פסקי-הדין שאין בהם התייחסות לאשמות אלו? נראה כי דווקא העובדה שבית-הדין מבחין בין עדות אמת לעדות שקר אומרת דרשני. אפשר להניח גם שהאינקוויזטורים לא רצו לרשום בפסקי הדין, וגם לא בכתבי האישום, מעשים "שטניים" כאלה בגלל הזוועה והפלצות ממה ששמעו, ואולי היו מחשבותיהם דומות לאלה של עמיתיהם בסוף המאה הט"ז ולכן הם לא רשמו אותם.

כפי הנראה על הרקע והנסיבות, בנוסף לעובדה הקבועה של שנאה ושאט-נפש של האנוסים כלפי הנוצרים, אותם כינו במאה הט"ו: "נוצרים מן הטבע, נוצרים שמזלם רע"¹⁶⁵ – יכלו להתפתח אצלם מעשים כגון אלה.

אין ספק שלפני הגירוש הֶעֱלִיחָה האינקוויזיציה עלילות שונות ומשונות על האנוסים ועל היהודים, אך אין ללמוד מאירועי תקופה זו על תקופות מאוחרות יותר.

גם אחרי הגירוש מופיעות אשמות כאלה: בשנת 1493 פדרו דה סאן מרטין (Pedro de San Martin), תושב העיר אַוִּילָה (Ávila), על שהילקה צלב¹⁶⁶. בשנת 1501 האשימו את החוראדו¹⁶⁷ חואן דה קורדובה (Juan de Córdoba), חבר מועצת העיר קורדובה, שבביתו הוא קיים בית כנסת ושנערכו בו פולחנים אנטי-נוצריים, בין היתר הם חיללו הוסטיה, ובפסחא הביאו צלב גדול [ציטוט]: "כולם הטילו חבל על חלק החזה של הצלב וגררו אותו על פני רצפת אולם אחד, הלקו אותו לפי הכללים, ודפקו מסמרים ברגליו, בידיו ובמצחו"¹⁶⁸.